

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА ГРОМАДА В АМЕРИЦІ
ПОЛІТИЧНО-НАУКОВА БІБЛІОТЕКА Ч. 11-13

ДР. СОКРАТ ІВАНИЦЬКИЙ

**ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ДОГОВІР
З 1654 РОКУ**

Правна якість заложеного цим договором
відношення договірних сторін

1954

НЮ ЙОРК

ДЕТРОЙТ

СКРЕНТОН

UKRAINIAN FREE SOCIETY OF AMERICA

Political Scientific Publications

THE TREATY OF PEREYASLAV 1654

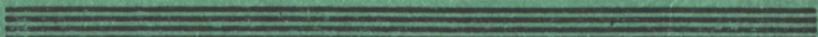
Relationship of parties established
by this treaty in view of
international law

by

SOKRAT IWANYTZKY, L. L. D.

New York—Scranton—Detroit

1954

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА ГРОМАДА В АМЕРИЦІ
ПОЛІТИЧНО-НАУКОВА БІБЛІОТЕКА Ч. 11-13

ДР. СОКРАТ ІВАНИЦЬКИЙ

**ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ДОГОВІР
З 1654 РОКУ**

Правна якість заложеного цим договором
відношення договірних сторін

1954

НЮ ЙОРК

ДЕТРОЙТ

СКРЕНТОН

Copyright 1954. All rights reserved.

Printed in the U. S. A.

Видання цієї праці уможливили видатним грошовим вкладом адвокат Д-р Теодор Свистун із Філаделфії, (Па.) і промисловець Лев Тягнибік із Шикаго, (Ілл.). За це належиться їм признання і подяка від усього українського громадянства.

З друкарні Народної Волі — органу
Українського Робітничого Союзу
524 Olive Street, Scranton, Pa.

ПЕРЕДНЕ СЛОВО

Договір гетьмана Богдана Хмельницького, який він уложив у 1654 році іменем Української Держави з царем Алєксеєм Михайловичем, був предметом студій багатьох дослідників як із чисто історичного, так і з правного становища. Московські дослідники йшли переважно, свідомо чи несвідомо, за інтересами своєї імперії і в тому дусі також з'ясовували правну якість того відношення договірних сторін, яке випливало із уложеного договору з 1654 року. Вони приймали й приймають тезу, що цим договором була заложена тісна залежність України від Московії і тим самим від пізнішої російської імперії. Різниця між ними тільки щодо ступня цієї залежності, яку вони добачають як вислід договору.

Українські учені до тепер внесли з правного становища тільки основнішу критику джерел цього договору. Зате щодо правної кваліфікації того відношення договірних сторін, яке було заложене укладеним договором між гетьманом Б. Хмельницьким і царем Алєксеєм Михайловичем, українські дослідники до останніх часів не внесли багато нового на світлення цієї проблеми, йдучи за тим чи іншим поглядом московських дослідників.

Праця Д-ра Сократа Іваницького, яку він оповіщує тепер у 300-ті роковини договору з 1654 року, була написана вже тому 5 років. Тоді вона зустріла в декого з-поміж українських учених юристів недодінку саме через те, що вона не йшла вже утертими стежками, але пробивала шлях для нового досліду щодо правного на світлення цієї проблеми. Сократ Іваницький переглянув все бічно всі питання, зв'язані із оцінкою правного відношення договірних сторін із договором з 1654 року і піддав основній критиці по-

гляди дотеперішніх дослідників цього питання. В тому його головна заслуга.

Після критики дотеперішніх поглядів на правне відношення договірних сторін із договору з 1654 року С. Іваницький на основі переоцінки усіх історичних матеріалів прийшов до оригінального погляду, що підставою відношення договірних сторін була релігійна протекція, а не будьяка форма державної залежності чи підлегlosti України від Московської Держави. З релігійної протекції виплив військовий союз. Студія, яку мameмо перед собою, обґрутовує усіми науковими методами цей погляд.

Кожний об'єктивний дослідник, навіть якби не подожувався із висновками автора праці в цілій повноті, повинен признати, що безперечною заслugoю цієї студії є те, що вона кидає зовсім нове світло на проблему оцінки правного відношення України і царя Алексея Михайловича у зв'язку із уложеним в 1654 р. договором. У цьому друга й немаловажна заслуга автора праці перед українською наукою.

Напрямок досліду, який започаткував Сократ Іваницький щодо договору з 1654 р., буде напевно предметом дальших студій і тоді буде остаточно усталений погляд української науки на цей важливий факт у нашій історії.

Матвій Стаків

ПЕРЕДМОВА АВТОРА

Добігає третє сторіччя від тоді, коли у Переяславі був укладений договір, яким започаткувалася трагедія українського народу. Ця трагедія тим болючіша, що договір укладав один з найвірніших синів нашого народу; що укладав він той договір єдино для того, щоби запевнити здобуту волю своєму народові; що саме той, з ким договір був укладений і хто тим договором зобов'язався допомогти запевнити здобуту волю тому народові, віроломно ограбив її та закував той народ у тяжку неволю; вкінці, що віроломник з тільки йому питомою лукавістю зумів не тільки затирати шляхи свого мерзеного діла перед оком світу, але й будити враження навіть і в тому ж народі, що в неволю свідомо загнав його Великий Богдан.

Незбагненна й глибина болю народу, якщо за долю його до одчаю доведена мати й найвірнішого свого сина проклинає:

Ой, Богдане, Богданочку,
Якби була знала,
У колисці б придушила,
Під серцем приспала.

Незбагненна й глибина злоби того, що й за саме несвідоме сприяння починанням з ним, вже Господь карає!

Дивлюся: гетьман з старшиною ...
Я води набрала
Та вповні шлях і перейшла,
А того й не знала,
Що він їхав в Переяслав
Москви присягати ...
І вже ледве, я неледве
Донесла до хати

Оту воду...
Чом я з нею
Відер не побила?...
Батька, матір, себе, брата,
Собак отруїла
Тою клятою водою!

(Тарас Шевченко,
Великий Льох)

Хай розвіється те лукавістю збуджене враження,
хай непорочність переяславських задумів Великого
Богдана скріпить віру українського народу в свою бу-
дучність і хай мерзенне діло віроломника буде по-
всякчасною пересторогою всім поколінням цього на-
роду!

В листопаді 1949 року.

С. І.

В С Т У П

ТРЕБА РЕКОНСТРУУВАТИ ПЕРВІСНИЙ ЗМІСТ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ДОГОВОРУ

Заложене якимсь договором відношення між договірними сторонами визначується правно тільки змістом оригінальної договірної грамоти, а якщо такої договірної грамоти про заключений договір сторони не списали, то по змісту автентичного запису чи пак свідчення віродостойних свідків, які були при заключенні устного договору, а вкінці також неспірних фактів, що зв'язані з цим договором.

Відношення, що було заложене Переяславським договором між Україною і царем Алексеєм Михайловичем, доводиться визначувати правно, не маючи ані оригінальної грамоти, ані автентичного запису, який подавав би безсумнівний зміст тієї грамоти. Коли Москалі в 1709 році спалили тодішню гетьманську столицю Батурин, то при тому спалили також цілий архів Української Держави. Отож доводиться устійнювати чи пак реконструувати принайменше основні постанови Переяславського договору із таких вісток, що відносяться безпосередньо чи посередньо до Переяславського договору, а які часто дуже короткі і ще частіше тільки ненароком кинені, порозкидані по нашій і чужій тодішній чи пізнішій літературі. Треба також шукати за вістками, які відносяться до тих обставин, за яких Переяславський договір був уложений, бо ж вони не могли не бути узгляднені при його укладанні і заключенні. Тому при реконструкції змісту цього договору треба брати під увагу пильно ті соціально-політичні обставини, в яких договір укладався, а також ті головні моменти міжнародних взаємин, які впливали на розвій тодішніх обставин. При

тому треба звертати увагу ще й на такі моменти, які, здається, загально відомі, однаке їх при оцінці Переяславського договору часто переочуються або належно не узгляднюються не тільки для правного визначення і насвітлення заложеного тим договором відношення між Україною і царем Алексеєм, але та-кож між іншим для насвітлення загальної історії України. Тому ці найголовніші моменти нашої історії до Переяславського договору треба зібрати вже у вступі.

Також уже тут, у вступі, треба нам розглянути найголовніші елементи поняття договору, бо тільки тоді можемо належно оцінити також Переяславський договір.

ПРИГАДКА ГОЛОВНИХ ІСТОРИЧНИХ МОМЕНТІВ ДО ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ДОГОВОРУ

На переломі VIII і IX сторіч по народженні Христа постала на Сході Європи із східно-слов'янських племен над Дніпром і Дністром держава з столицею в Києві. Ця держава звалася “Русь”; “Русь”, це отже первісна назва України та Української Держави. Нарід, що витворився із цих племен Дніпрянини і Дністрянини, а який заселював Русь, звався в одинні “Русин”, у множині “Русини”. Мова того народу була по прикметнику з назви “Русь” — “руська мова”. Це є первісні назви Українців і їх мови.

Проте вже в ранніх початках історії нашого народу витворюється для означення нашої землі, побіч назви “Русь”, також назва “Україна”. Перший раз стрічаємося з записом цієї назви в 1187 р., але вона, очевидно, старша. Іменно з приводу смерті князя Володимира Глібовича з Переяславля, записує Київський літопис у тому році, що “Україна о нем много постона”. В 1189 р. стрічаємо знова вістку про “Галицьку

Україну", а в 1215 р. про "Україну" біля Берестя і т. д. Назва "Україна", що вживается для означення нашої землі, зразу побіч назви "Русь", отже як "Русь-Україна", усуває з часом стару назву "Русь" і остається сама назва "Україна".

Не будемо тут розглядати питання, як постала назва "Україна" і що вона собою означає, скажемо тільки, що не означає вона такої землі, яка лежить "на краю" Польщі чи Росії, як хочуть переконати з одного боку Поляки, а з другого теперішні російські імперіалісти, бо в час, коли назва "Україна" постала, Польща і мріяти не могла про те, щоби Київська держава, яка в час свого розцвіту доходила 3.000.000 квадратових кілометрів, була її найкращою провінцією. А Росії, як держави, тоді ще й не було. Сама місцевість Москва щотільки в 1147 р. була заложена,¹⁾ як малий городок, що виводив свою назву від мордвинського під-племени "Мошка"²⁾). Окріме московське князівство виникло аж на початку XIII. століття.

Київська держава "Русь" була правно побудована як "держава держав", значить, вона складалася з цілого ряду удільних держав, з яких кожна мала свого князя, що походив з київської династії і який правно підлягав старшому "великому" київському князеві. Київського великого князя народ називав деколи також "царем" або й "господарем". Кожна з тих удільних держав належала до Руси (Київщини), отже була частиною держави Київської Руси. Київський князь був зверхнім князем удільних князів, отже не тільки князем "Київської Руси" у вужчому значенні, але й

---

1) Ключевський І., стор.: 296.

2) Др. Ц. Абель: стор.: 13.

3) Історія України в док. і мат. III, стор.: 12.

“Чернігівської Руси”⁴⁾, “Сузdalської Руси”, “Новгородської Руси”, “Галицької Руси” і т. д., словом, він був князем “всіх Русей”, чи пак “всієї Руси”.

За Володимира Великого (979-1015) прийняла “Русь” офіційно християнство. Святе Письмо прийшло в “Русь” у тодішній болгарській мові, яка з примішкою старої української мови, залишилася в Руси церковною мовою, і була прийнята як мова письменства. Нарід в Україні, що мав свою власну слов'янську мову, говорив і дальше своєю мовою й вона розвивалася незалежно від мови письма. Навпаки, мова письма, якою орудували в Україні, підлягала впливовії української живої мови. Інакше було на північно-східніх пограниччах Руси, куди з Києва йшло християнство а з ним і та церковна, чи болгарська мова. Там ця церковна, а заразом і урядова мова та мова письма, прибрала крім функції християнізації нехристянського населення, також і функцію послов'янщення не-слов'янських, фінських племен, яких простори постепенно займала Русь.

ОКРЕМІ ПЛЕМЕНА Й ОКРЕМІ ШЛЯХИ ІСТОРІЇ МОСКОВІЇ

Монгольська навала в 1237-1238, а опісля в 1240 рр., коли Київ був дотла спалений а його населення впень винищено, зробила кінець старій державній системі Київської Руси із великим князем у Києві на чолі. Колишній державний центр Руси, що кілька століть був у Київщині, перенісся з упадком Києва до Галицько-Володимирської Держави, яка ще сто років боронила волі нашого народу від Татар, Польщі і Литви. По 1240. році Русь втратила свою давню силу.

---

4) Границі Чернігівської Землі йшли 70 верст на південь від Москви, Ключевський ІІ, стор.: 4-5.

Східня її частина попала під безпосередню владу Татар, хоч подекуди під власними князями. Ця частина офіційно рахувалася провінцією одної з чотирьох удільних татарських держав “улусів”⁵), основаної Джингіс-Ханом Монгольської Імперії, яка сягала аж по Тихий океан. Та удільна держава, що звалася зразу “Кіпчак”, прибрала відтак назву “Золота Орда”. Хан, голова тої держави, звався “білій хан”. В 1362 р.⁶) литовський великий князь Ольгерд побив військо білого хана під Синіми Водами і забрав майже цілу етнографічно українську територію з бувшої Руси. Україна стала складовою частиною Литовсько-Руської Держави, займаючи в тій державі аж до польсько-литовської унії, провідну ролью вищістю своєї культури, що витворилася під безпосереднім впливом візантійської культури. Західня частина України — Галичина, разом і з Волиню і Холмщиною, була зразу номінально васальною державою Золотої Орди і продовжала ще ціле сторічча державне життя аж до смерті Юрія II в 1340 р., коли зайняв її польський король Казимир. За Галичину звела бій з Польщею Литва, вкінці, з 1387 р. утвердилася Польща в Галичині. Волинь відійшла до Литви. Під Монголами осталися тільки бувші північні та північно-східні князівства колишньої Руси, які пробувають під монгольською владою около 250 літ. Монголи, зasadничо залишаючи удільних князів бувшої Руси на своїх місцях, накладали їм беззастережний послух білому ханові. Упорядкування оподатковання населення Монголами видвигнуло московського князя, котрий Монголам показав-

5) Хара-Даван: стор. 198.

Назва “улус” пізніше перейшла на менші адміністративні одиниці.

6) Деякі історики подають 1363 рік.

ся найпослушнішим, а щодо своїх братів-князів найбезогляднішим⁷), на становище монгольського податкового екзекутора.⁸) Для ведення екзекуції стояло до диспозиції тому екзекуторові монгольське військо, яким він громив своїх братів князів.⁹) Поступово згортаючи в своїх руках все дальші повновласті від хана, став його довірений — московський князь, виконавцем ханської влади над північною провінцією Золотої Орди.

Процес розкладу, що зарвався в Золотій Орді, дозволив московському князеві Іванові III (1462 - 1505) звільнитися в 1480 р. від її залежності, а остаточний мілітарний розгром її в 1502 р. союзником того ж Івана, кримським ханом Менгли Гиреєм, утверджив існування Московської Держави.

Боєм під Синіми Водами перервався отже всякий звязок залишених під Монголами слов'янських і ними

---

7) Ключевський II, стор.: 44: “Юрій московській в орді возмутіл даже Татар своїм родственным безчувствієм при віде изуродованого трупа Михаила тверского, валявшогося нагім у палатке”.

8) Ключевський II, стор.: 21: “Простой отвественный пріказчик хана по сбору дані, московскій князь сделан бил потом полномочним руководителем и судью русских князей”.

9) Ключевський II, стор.: 19-20: “Хан поручіл Каліте наказать тверсково князя за востаніє. Тот ісправно ісполніл порученіє: под єво предводительством Татари розорілі Тверское княжество “и просто реши, — добавляєт лётопісь, — всю землю Русскую положіша пусту”, не тронув, конечно, Москви. В награду за это Каліта в 1328 г. получіл велікокняжескій стол, который с тех пор уже не выходіл із-под московсково князя”.

опанованих фінських племен з Україною, а за її посередництвом і з західнім світом. Отже починається з другою половиною XIV сторіччя (1362) цілком відокремлений, не тільки політичний, але й соціальний та культурний розвій України з одного боку, а тих бувших північних і північно-східніх земель колишньої Руси, що залишилися під Монголами і постепенно захоплювали фіно-монгольські території, з другого боку. Той відокремлений розвій з деякими винятками тревав до інкорпорації України Росією, отже до другої половини XVIII сторічча.

Але не тільки це! Територія, що залишалася після бою під Синіми Водами в монгольських руках, була тільки західнім і південно-західнім пограниччям слов'янська населення, решта ж її була населенням фінська.¹⁰⁾ Те слов'янське пограниччя було заселене переважно новгородськими Слов'янами та Вятичами, котрі вправді були спорідненими з українськими племенами, але не були тими племенами, з яких витворився український народ. До цього слов'янського пограниччя монгольської займанщини, шляхом насильства постепенно прибувало все більше і більше територій, що були заселені виключно фіно-монгольськими племенами. Московський народ є отже українському народові в антропологічному і етнографічному відношенні цілком чужим типом, що постав із змішання пануючої слов'янської меншості та з нею опанованою фіно-монгольською подавляючою більшістю. Відсоткове відношення слов'янського до фіно-монгольського елементу в московському народі можна собі уявити, коли взяти до уваги, що в 1883 році подається число цілковито або й тільки частинно послов'янщеного фіно-монгольського населення європейської часті Ро-

---

10) Др. К. Абель, стор.: 30.

сії в висоті 40,000.000 нãпроти 15,000.000 населення чисто слов'янського походження.¹¹⁾

Подібним способом як постав московський нарід, постала і його мова, тільки що між слов'янськими елементами тої мови мають перевагу не так елементи мов тих слов'янських племен, що осталися після бою під Синіми Водами під Монголами, але елементи старої болгарської мови, котра була занесена на територію майбутньої Московської Держави як церковна мова, а котрою слов'янізовано фіно-монгольські племена. Ще й під сучасний час Українець, котрий не знає добре ані московської, чи пак російської мови ані староболгарської мови, не чує різниці між тими двома мовами, вважає їх за одну й ту саму мову і обидві вони пригадують йому ту мову, котру він чує в церкві східного обряду, що в ній залишилася ще церковно-слов'янська, чи властиво староболгарська мова. Природно, що в російській мові є багато фінських і монгольських мовних елементів.¹²⁾

Правне життя в Україні формувалося і в Литовсько-Руській Державі на основі українського права, — Руська Правда була перебрана в Литовський Статут, — натомість формувалося те життя на землях, з яких витворилася Московська Держава, на основі Чингіс-Ханового кодексу “Джасак”.^{12*)}

Таким чином етнічний, мовний і соціально-культурний тип населення Московщини був від сторіч в очах населення України чимсь для нього чужим.

---

11) Др. Абель, стор.: 13.

12) Гляди: Ключевський I, стор. 306 і дальші, а також Хара-Даван: сторона 201-202.

12*) Хара-Даван, стор.: 202.

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ — ЦЕ ОКРЕМА ДЕРЖАВА ВІД САМОГО ПОЧАТКУ

Золота Орда розпалася пізніше на три самостійні монгольські держави, чи пак ханати: Казанський, Астраханський і Кримський. Постійні наскоки кримських Татар на Україну спонукають наш народ створити застави від сторони Криму. В південні степи України суне відважний люд, творить там оселі і обробляючи непорочну землицю степу із зброєю на плечах, стоїть у поготівлі, щоби відперти наскоки Татар. З цього відважного люду, що зветься козаками, витворюється окрема суспільна кляса, яка поширюється з часом по Україні і керується ухваленим своєю радою власним правним порядком. Своїм завданням уважає та суспільна кляса охорону України від зовнішніх нападів, охорону її віри, вкінці і охорону її суспільного ладу, В 1553 р. появляється серед козачих осель, що просунулися по берегам Дніпра аж за його пороги, український князь Дмитро Вишневецький і будує твердиню на острові Хортиця. Під охороною цієї твердині, по обох берегах Дніпра, згущуються козачі оселі; визначується окрема територія з окремим на ній осілим людом, котрий стоїть під виключною владою своєї ради, дає собі тою радою закони, виконавцями яких є вибрані радою органи. Ця так створена організація за порогами Дніпра приирає назву "Військо Запорозьке". Таким чином у "Війську Запорозькому" заілюструють всі елементи, з якими зв'язує наука права поняття держави. Є тут територія з осілим на ній народом і з виконуваною над тим народом по його волі владою на основі законів, даних самим народом.

Отож Військо Запорозьке було державою, яка з іншими державами (зокрема з Польщею) зносилася

тільки за посередництвом посольств.¹³⁾ Надзвичайна строгість даних собі законів Військом Запорозьким, що була обумовлена близкістю Криму та вслід за тим і можливістю кожночасного наскоку Татар, як і рівнож поставлене собі Військом Запорозьким завдання охороняти Україну від ворожих нападів, обороняти віру українського народу та його власний лад і при тому провадити активну боротьбу з ісламом, дає тій державі якнайвиразніший характер держави лицарського ордену.¹⁴⁾ Боротьбу з ісламом веде Військо Запорозьке так успішно, що турецький султан Амурат заявляє: “ніяка інша війна, як тільки війна з козака-

---

13) Підкреслюємо відношення Війська Запорозького з Запорозькою Січі до Польщі зокрема тому, що часто доводиться стрічатися з поглядом, начебто Військо Запорозьке підлягало Польщі. “Аджеж Запорозька Січ”, твердиться часто, “нераз ставила військові частини Польщі для її воєн і то за заплату!” А власне що про те йдеться! Це загальне явище в тодішніх часах, але це ніяк не є ознакою підлегlosti одної держави другій. З факту, наприклад, що шведський король у 1631 р. зобов’язався Франції за заплату 1 мільйона ліврів річно держати в воєнному поготівлі в Німеччині 30.000 піхотинців і 6.000 іздців, або з факту, що Росія нанялася в Англії в 1775 р. за 500.000 фунтів одноразової і 100.000 фунтів кожнорічної заплати держати на континенті проти ворогів Англії 80.000 армію, ніяк не виводиться, що Швеція правно підчинена була Франції а Росія Англії. Влада Польської держави не сягала на Запорозьку Січ. На території Січі міг появитися від Польщі тільки посол.

14) Історія Української Держави в виді держави лицарського ордену “Війська Запорозького” та її устрою є предметом окремої праці.

ми в силі перервати мій сон страшними турботами".¹⁵⁾ За Шерером подає Гаммердорфер, що закони Війська Запорозького були подібні до законів Лицарського Ордену Малтезів, що також творили власну державу.¹⁶⁾

У нашій науці факт заіснування Української Держави в формі держави лицарського ордену Запорозького Війська ще в половині XVI сторіччя досі, жаль, поза малими вийнятками, не знайшов належного підкреслення. ..А це факт незвичайно важливий! Не в 1648 році, як подавала до тепер звичайно наша наука історії, відновилася українська державність за гетьмана Богдана Хмельницького, але вже в 1553 році.¹⁷⁾ І не в 1764 році вповні зникло українське державне життя козацького періоду (коли знесено гетьманщину), але щойно в 1781 році з моментом повної інкорпорації України Росією. Дотепер, звичайно, наша наука зменшувала час існування цього періоду нашої державності понад сторіччя. Але вернімся назад коротко до відносин всередині Литовсько-Руської Держави і її взаємин із Польщею.

На основі Кревського договору став литовсько-

---

15) Karl Hammerdorfer, Geschichte der Ukrainischen und Zaporogischen Kosaken, nebst einigen Nachrichten von der Verfassung und den Sitten derselben. Leipzig 1789 in der Weyganschen Buchhandlung. — Стор. 10.

16) Jean-Benoit Scherer, Annales de la Petite-Russie; ou histoir de Cosaques-Saporogues et des Cosaques de l'Ukraine; ... A Paris. Libraire Rue & Hotel Serpente. 1788.

17) Такою державою був і Німецький Лицарський Орден.

17) Деякі історики пересувають дату дещо назад.

руський великий князь Ягайло одночасно польським королем (1385 р.). Таким способом наступив союз обох держав, литовсько-руської і польської, на основі того, що монархом обох держав була та сама особа (персональна унія держав). Ці державно-правні взаємини фактично поволі виходили на некористь Литви й Русі (тобто України й Білорусі). Спільнний монарх перебував звичайно постійно в Польщі і тут при відповіднім впливі польської шляхти й духовенства на нього Польща поширювала свою владу в Литві і в Русі. Польська шляхта й духовенство діставали від польського короля й великого князя в одній особі різні привілеї і посіlostі в Литві, Білорусі й Україні. Врешті Кревська персональна унія обох держав перемінилася накиненім Польщею договором у Люблині в 1569 році вже в реальну унію. Колишнє впливове становище, яке займав наш народ у литовсько-руській державі, змаліло тепер не лише фактично, але й правно, бо в люблинськім договорі більшість українських земель відірвано від Литви і прилучено адміністративно до Польщі, хоч і з правним застеженням української урядової мови в тих землях і воєвідствах і рівноправности православної віри Українців. Від тепер ішов фактичний натиск на український народ ще більший і брутальніший. Польського панства на українських землях ставало щораз більше, а з другого боку всякими урядовими протекціями, привілеями і посадами перетягано українську шляхту на польщину. Із Польщі йшла в Україну крок за кроком хвиля панщини, яка просуваючись через Західні Українські Землі на Східні, ставала щораз тяжчою. Польські Єзуїти осідали на українських землях і не тільки своїми школами, але в більшій мірі своїм впливом на адміністрацію переслідували православну віру українського народу, а з нею також українську

культуру, силуючи народ підкупом, моральним терором і адміністративними переслідуваннями до переходу на католицтво.

Всі ці обставини причиняються до втечі щораз більшого числа українського люду в наші степи, які тоді з огляду на татарську загрозу були майже незаселені. Найвідважніші і найсвідоміші пробиралися на Запорозьку Січ. Зміцніли козацькі ряди. Почалися збройні виступи козаків не лише проти татарських агресорів, але й проти польської шляхетської влади на українських землях. Держава Запорозького Війська росла й міцніла. Так дійшло до 1648 року, коли появився в Січі сотник Богдан Хмельницький. Військо Запорозьке обрало його своїм гетьманом, що був одночасно головою держави і начальним вождем всього війська. В характері гетьмана, як голови держави, Б. Хмельницький після свого вибору заключив союз із татарською державою на Кримі. Тоді гетьман пішов із своїм військом і військом свого союзника війною проти Польщі і розбив її окупантійні війська в Україні: під Жовтими Водами 15 травня 1648 р., під Корсунем 25 травня 1648 р., та розгромив головні збройні сили Польщі під Пилявцями 23 вересня 1648 року, а далі підійшов під Замостя. На Варшаву, що по розбитті головних польських військ була відкрита, Богдан Хмельницький своєї армії не повів, але запустився в дипломатичні переговори наперед з канцлером Польщі, що заступав короля після смерті тодішнього короля Володислава, а потім із нововибраним королем Яном Казимиром. Тимчасово заключено перемир'я і гетьман Хмельницький повернувся у звільнену від польської окупантії частину України, щоб опісля закінчити переговори й заключити тривалий мир із Польщею.

Польський уряд використав цей “віддих” для се-

бе, переговори про мир затягав, а потім ставив гетьманові такі умови, яких він прийняти не міг. Зате в тому часі Польща змобілізувала свою нову армію і виступила новою війною проти України. Але й гетьман не був безчинний і змобілізував своєчасно своє військо та стягнув нові союзні сили кримського хана. Швидким походом гетьман Богдан Хмельницький виступив проти наступаючих польських військ. Одна частина їх під натиском козацького війська була відтятіта від решти польських військ і замкнута в твердині Збараж. Їй на відсіч ішли головні польські збройні сили під командуванням самого короля, але були у великій битві під Зборовом стримані й окруженні та були б розбиті до тла, якби їх від остаточної поразки не врятував кримський хан, який не хотів за великої побіди свого безпосереднього сусіда — України і тому під його ультимативною вимогою мусів гетьман увійти в мирові переговори з польським королем. Тут під Зборовом підписано 19 серпня 1649 року мировий договір, знаний під назвою Зборівського договору. Однаке помимо великих уступок гетьмана на користь Польщі мир довго не тривав. Польща хотіла відзискати втрачене українське добро. Тому в 1651 році пішла нова велика польська армія проти Української Козацької Держави війною. Перед рішальним боєм під Берестечком на Волині підкуплені польським урядом союзники гетьмана Хмельницького, Татари, знову зрадили його. Тому під цим натиском мусів гетьман відступити і скласти новий договір із Польщею у Білій Церкві, дуже невигідний для України у порівнянні із Зборівським договором. Цей Біло-Церківський договір, заключений 22 серпня 1651 року, обкроїв територію Української Козацької Держави сильно у порівнянні з попереднім договором і взагалі обмежив її можливості. Нагоду розгрому головних

польських сил під Пилявцями в 1648 році гетьман прогавив, не пішовши просто на Варшаву і не добивши сили польської шляхти до кінця. Вправді пізніше Хмельницький мав ще частинні побіди над новими польськими агресивними високами (побіда козаків під Батогом в 1652), але він прийшов до переконання, що обкроєна Українська Козацька Держава вже в даних міжнародних обставинах не має сили відбитися сама в новій війні від Польщі. Надія на допомогу татарської держави в Кримі відпадала, бо цей союзник показався зрадливим. Тому гетьман став оглядатися за новим союзником. Такого союзника добачив він в особі московського царя Алексея Михайловича, який проголосив себе протектором православної віри в цілім світі. З цим протектором православної віри уклав гетьман Богдан Хмельницький договір у Переяславі в січні 1654 року.

Правне визначення заложеного цим договором відношення між Україною і царем Алексеєм Михайловичем є саме предметом нашого розгляду.

ЩО ТАКЕ ДОГОВІР?

Договір, це однозгідний прояв волі учасників сторін, яким вони впорядковують своє відношення або відношення до якоїсь речі чи права. Якщо договірними сторонами є держави чи інші суб'єкти міжнародного права, то тоді говоримо про державні чи міжнародні договори.

Міжнародні договори означаємо різними назвами. Говоримо про державні "договори", "трактати", "пакти", "конвенції", "декларації", "протоколи", "капітуляції", "картелі" і т. д., без застереження, щоб кожній із них назв конечно відповідали певно означені роди договорів. Як побачимо далі, про Переяславський договір говориться часто, як про "трактат", "до-

говорні пункти”, “уговорні пункти”, “статті” і інше.

Міжнародні договори поділяються, залежно від точки погляду. І так говоримо про двосторонні (бі-латеральні) договори, в яких є тільки дві сторони (держави) і про колективні міжнародні договори, при яких є більше договірних сторін. В двостороннім договорі виникає тільки одно договірне відношення, в той час, коли в колективному договорі є охоплені численні договірні відношення.

Із становища предмету договорів, розрізняємо міжнародні договори політичні й соціальні, хоча між першими й другими не дається провести точної границі. Політичні міжнародні договори можуть мати своєю метою загальну політичну тенденцію, як наприклад “Святий Союз” для оборони старих принципів державного ладу, або вони можуть мати також спеціальну мету. Вони можуть зобов’язувати контрагентів однаковою мірою, або й нерівною, або зобов’язувати одного із контрагентів тільки в спеціальних обставинах. Питання, чи такі обставини настутили (“випадок союзу”)¹⁸), залежить від змісту договору. Вислідом політичних договорів є звичайно союзи, наприклад союз для забезпечення невтральності, союз ненападу, союз взаємної допомоги на випадок чужого нападу і т. п.

Окрему групу політичних договорів творять військові договори, що мають на меті створення військових (мілітарних) союзів¹⁹). Військовий союз полягає не тільки на з’єднанні мілітарних, але й разом з тим також дипломатичних дій союзників (альянтів) для осягнення якоїсь спільної цілі. Договори про військовий союз бувають найрізноманітнішого змісту,

---

18) по-латинськи: “casus foederis”

19) по-французьки: “traité d’alliance”.

залежно від поставленої собі сторонами мети. Союз для оборони цілості своєї території це оборонний союз²⁰⁾. Союз не тільки для оборони, але й для під-бою це оборонно-зачіпний союз²¹⁾). Якщо одна з договірних сторін зобов'язується тільки до фінансової допомоги у війні, то говоримо про субсидійний союз.

Військові договори між державами доводять до з'єднань держав. Такі з'єднання держав внаслідок військових договорів можуть бути, подібно як і інші з'єднання держав, “організовані” або “неорганізовані”, залежно від того, чи такі з'єднання передбачають окремі спільні військові органи, чи не передбачають таких спільних військових органів. Отож “організоване” з'єднання держав маємо перед собою тоді, коли договірні держави зобов'язалися до спільного командування своїми збройними силами. Це спільне командування може бути в такій формі, що збройні сили одної держави можуть підлягати вищому командуванню другої держави. В цьому факті вже старинні Греки добавчували накидування гегемонії одної держави другої.²²⁾

З іншої точки погляду ділимо міжнародні договори на “головні” і “побічні”, на “первісні” і “додаткові”, на “тимчасові” і “дефінітивні”, “на визначений час” і “без обмеження часу” (“на вічні часи”, як говорилося давніше про такі міжнародні договори).

---

20) по-французьки: “alliance defensive”

21) по-французьки: “alliance offensive et defensive”

22) Шеф штабу австро-угорської армії ген. Конрад фон Гецендорф мотивував цією обставиною свій спротив проти підчинення VI австрійської армії 9-тій німецькій армії, як того жадало в часі Першої Світової Війни на російському фронті головне німецьке командування.

Опірч того розрізняємо договори “відкриті” і “закриті”, залежно від того, чи до договірного відношення можуть пізніше вступити ще треті держави чи ні.

Вкінці поділяємо договори на “звичайні”, то є такі, які тільки визначають конкретні права і обов’язки договірних сторін, та на договори “правотворчі”, які визначають об’єктивні правні норми міжнародного життя.

Окреме місце між міжнародними договорами займають гарантійні договори, якими одна держава чи більше держав зобов’язується респектувати означений міжнародно-правний, чи внутрішньо-державно-правний стан одної, чи більше держав, або зобов’язується тому правному станові здобути респект інших держав, а одночасно і самі його респектувати. Суттєвим для гарантійного договору є те, що він містить у собі зобовязання одної договірної сторони (“гаранта”) дати поміч другій договірній стороні (“гарантованому”) на випадок загрози, або й порушення його означеного права, чи комплексу прав. В тому сенсі є гарантійні договори односторонніми договорами, бо вони обосновують тільки обов’язки одної сторони (гаранта) і тим обов’язкам відповідаючі права другої сторони (гарантованого). Щоправда, повинна в часі гарантійного відношення також гарантована договірна сторона відповідно поводитися, зокрема не повинна вона гарантові свідомо утруднити сповнення його обов’язку. Однаке гарант не має права силувати гарантованого до відповідної поведінки: гарант може тільки відступити від гарантійного договору, якщо гарантований відповідно не поводиться. Зокрема гарант зобов’язаний самий не порушувати того, що він зобо-

в'язався хоронити перед порушенням інших держав.²³⁾

Поміч, яку гарант зобов'язується дати гарантованому, звичайно проявляється в дипломатичній і мілітарній підмозі, так, що гарантійний договір, вже по своїй суті, мовчки містить у собі оборонний військовий союз. З тієї причини часто переплутують поняття військового союзу з поняттям гарантії. Зasadничею різницею між оборонним військовим союзом і гарантією є те, що при гарантії виразно виступає відкошення гарантованого до певного права, яке має бути хоронене гарантом. При оборонному союзі настає обов'язок боронити союзника, якщо його нападають, при гарантії знова настає повинність дати поміч гарантованому, якщо нападені загарантовані об'єкти. Якщо настає повинність сповнення обов'язку по договору про військовий союз, говоримо про "випадок союзу"²⁴⁾, якщо-ж така повинність настає по гарантійному договору, говоримо про "випадок гарантії"²⁵⁾.

Всі суверенні держави мають правну спосібність укладати міжнародні договори. Договірним суб'єктом є держава як корпорація, іменем якої діють основними законами призначенні для цього фізичні особи, евентуально і правничі особи (нпр. рада з'єднання). Поміж тими особами треба відрізняти особи, котрі мають право реpreзентувати державу назовні, отже також іменем держави укладати міжнародні договори, як голова держави, а також ті особи, котрі дану дію укладення договору виконують, як міністер за-граничних справ, амбасадор і т. д. Ці останні особи

---

23) Quabbe, стор.: 38 і 41.

24) по-латинськи: *casus foederis*.

25) по-латинськи: *casus garantiae*. Гляди також: Quabbe: стор.: 88.

діють тільки іменем тих державних органів, котрі є носіями права укладати міжнародні договори. Перші діють на основі конституційного права, отже безпосередньо іменем держави, другі ж є тільки делегатами перших. Ці делегати одержують для укладання міжнародного договору спеціальні повноваження, які вони предкладають другій договірній стороні для вгляду. Основні закони часто обмежують право голови держави щодо міжнародних договорів і то або так, що договір укладає голова держави, але переведення того договору на території держави залежить від згоди народного представництва, як наприклад в Англії і Бельгії, або признають основні закони народному представництву право до співучасти при укладенні договору. В таких випадках є спірним питання, котрий орган укладає за державу міжнародний договір, чи голова держави самий, чи голова держави і народне представництво разом. В теперішній практиці є перший погляд панівний. За З'єднані Держави Америки укладає міжнародні договори президент держави за згодою сенату.

Основою для діяння делегатів при укладенні міжнародного договору є дана їм їх владою інструкція. Переступлення тої інструкції має в наслідку неважність договору.

Спеціальними причинами зникнення міжнародного договору є:

1.) Свідоме порушення якоїсь постанови договору одним із контрагентів, при чому однаке не зникає договір вже тим порушенням але проголошенням другого контрагента, що він відступає від договору з причини того порушення.

2.) Основна зміна обставин, за яких був договір укладений.²⁶⁾ Але знову, самою зміною обставин не

---

26) Є це так звана “*clausula rebus sic stantibus*”.

саникає ще договір, але аж після виповідження дого-
вірної сторони, в якім вона обґрунтує цю основну змі-
ну обставин.

Договори можуть бути укладені не тільки пись-
мово, але й усно. Письмові можуть бути укладені
договори і виміною листів. Так, наприклад, австрій-
ський ціsar Йосиф II і Катерина II уклали важний
оффензивно-дефензивний союз виміною листів від дня
12. 4, згл. 18. 5. 1781 р. Другий приклад: договір про
доступ із Заходу до Берліну²⁷⁾ укладений виміною ли-
стів між Труманом і Сталіном.

Підписом міжнародного договору не стає він у
нормальних випадках закінченим, але аж ратифікаці-
єю, чи властиво виміною ратифікаційних грамот. Ра-
тифікація, це офіційне, звичайно письмове проголо-
шення голови договірної держави другій договірній
державі, що договір прийнятий. Договірні держави
вимінюються ратифікаційними грамотами, що склада-
ють ті грамоти на умовленому місці, про що склада-
ється окремий протокол. У випадках, у яких основ-
ні закони договірної держави вимагають згоди народ-
ного представництва для важності міжнароднього до-
говору, ратифікується в практиці договір аж після
вияву тієї згоди. Якщо міждержавний договір укла-
дає основними законами договірної держави до того
прямо покликаний орган, тоді відпадає його окрема
ратифікація.²⁷⁾ Ратифікація може настати і мовчки,
напр. фактичним переведенням постанов договору.
Зогляду на надзвичайні обставини, серед яких укла-

27) Напр. при укладенні гарантійного договору в Каср-Саїд дня 12. 5. 1881 між Францією і Тунісом потребував той договір ратифікації тільки зо сторо-
ни Франції, бо зо сторони Тунісу укладав його сам
бей, а основні закони Тунісу ніяк не обмежували йо-
го права укладати договори.

дають міжнародні договори начальні вожді армії у час війни, як напр. про застиковлення боїв, або картель про видачу полонених, відпадає ратифікація. Часом одержують начальні вожді армії уповноваження укласти прелімінарний мир і провести його тимчасові постанови. Буває, що й ратифікаційне право делегується на високих державних урядовців, - котрі за відують далекими провінціями, чи колоніями. Таке повноваження було дане англійському віце-королеві Індії та російському губернаторові Туркестану в їх відносинах до азійських держав. При сьогоднішній техніці зв'язку, моменти, що промовляли за таким переданням повноважень, відпали.

Ратифікація може бути також й відмовлена. Причинами відмови ратифікації є напр. помилка щодо зasadничих справ, уведення до договору постанов, до яких делегати не були уповноважені, цілковита зміна обставин, що зайшла в міжчасі, уведення в договорі постанов, які неможливі для виконання, насильство над собою уповноваженого. Причину відмови ратифікації документу договірна сторона не мусить подавати.

До вже існуючого відкритого правотворного договору можуть приступити держави навіть щодо тільки деяких окремих постанов, натомість може бути ратифікований міжнародний індивідуальний договір тільки в цілості.

Міжнародні договори опубліковуються в договірних державах їх владами і аж від публікації їх зобов'язують вони горожан договірних держав. (Тайні договори можуть обов'язувати тоді, коли голова держави не є обмежений щодо заключування міжнародних договорів.).

Писемний договір — договірна грамота — складається з трьох частин. Є це вступ, в якому означені

держави, котрі укладають договір, наводять мотиви, з яких договір укладається. Назви вповноважених договірних держав і зазначене взаємне признання повноважень делегатів; основна частина, в якій уведені постанови договору; закінчення, в якому наведений день, котрим договір входить у силу, стверджена потреба ратифікації договору, наведений речинець і спосіб виміни ратифікаційних грамот, означена мова, чи мови, в яких договір списується, вкінці підписи вповноважених договірних держав скріплені печатками тих держав.

ДЖЕРЕЛА ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ДОГОВОРУ

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 Р. І РІЗНІ ПОГЛЯДИ НА НЬОГО

Різні автори визначають різно із становища міжнародного права те відношення між Україною і Московією, яке було заложене в переяславськім договорі. Вони підтягають його під всякі форми міжнародноправного з'єднання двох держав. Деякі з них добачують тут тривале об'єднання двох держав згідно з державно-правними принципами. Є й такі, що заперечують взагалі, що в січні 1654 року після переговорів гетьмана Богдана Хмельницького з посольством московського царя заіснувало будьяке договірне відношення, бо, мовляв, ніякого договору не було, але нібито в 1654 році московська держава інкорпорувала без ніяких договірних зобов'язань односторонним актом територію України. Вкінці треба підкреслити, що є навіть такі, які твердять, що, мовляв, в часі, коли в 1654 році, Московія інкорпорувала українську

територію до себе, не було взагалі на цій території ніякої Держави Війська Запорозького.

Правним визначенням відношення між Україною і царем, яке заіснувало в Переяславі в 1654 році, займався цілий ряд авторів, — політиків і учених. Без огляду на знання самої проблеми, московські автори стараються накинути свою оцінку читачеві, не дивлячися на разячі суперечності. Деякі з них виявляють нічим неприкритий московський імперіялізм.

Проте, також дослідники, які хотіли бути об'єктивні і шукали правди, виявляють у цій справі часто глибокі помилки. Вони могли дійти до прерізних і суперечних поглядів на правне визначення змісту Переяславського договору тільки тому, що вони не виходили з самої дійсної підстави заложеного в Переяславі відношення між Україною і царем. Зате вони приймали за підставу такі побічні моменти, які в дійсності підставою договору не були. Ціла трудність правного визначення заложеного в 1654 році відношення між договірними сторонами лежить у тому, що українським ученим не вдалося відшукати оригінальної грамоти договору, або хоч завіреного відпису з неї. Як уже зазначено у вступі, Московія в 1709 році спалила весь архів Української Козацької Держави. Тому українські і взагалі немосковські дослідники Переяславського договору користувалися в першу чергу тими матеріалами, які їм підсували московські урядові чинники.

МАТЕРІЯЛИ ПРО ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ДОГОВІР

Дотеперішні дослідники приймають, як джерело своєї оцінки Переяславського договору, такі матеріали:

- 1). Звідомлення (по-московськи: "Статейний спи-

сок"), що його мало написати московське посольство, яке вело переговори з гетьманом Богданом Хмельницьким у Переяславі в січні 1654 року. Воно там діяло іменем царя Олексія Михайловича і його іменем заключило договір.

Зміст цього "статейного списка" надруковано: а) в X-ім томі "Актів Южн. і Зап. Россії" на сторінках 215-234; б) у витягах у так званім "Полное Собрание Законов Российской Империи" під числом 115; в) в "Істочниках Малороссійської історії" Бантиша-Каменського (I, стор. 39 і дальші).

2). Так звані "Статті Богдана Хмельницького" або "Богданові статті", як називають писані домагання, що їх мало подати посольство гетьмана Богдана Хмельницького в березні 1654 року в Москві царському правлінню. Вони знаходяться в чорновику в актах, що торкаються цього українського посольства при брульйонах царських "жалуваних" грамот від дня 27 березня 1654 року.²⁸⁾ Вони друковані та кож в "Історії Малороссії" Марковича (III, сторона 147).

3). Царська грамота Війську Запорозькому від дня 27 березня 1654 року.²⁹⁾

4). Царська грамота українській шляхті від 27 березня 1654 року.³⁰⁾

---

28) Акти Ю. і Зап. Россії, т. X., стор. 478-484.

29) Акти Ю. і З. Россії т. X. Михайло Грушевський у своїй праці "Переяславська умова України з Москвою 1654" подає сторону 469, а "Історія України в документах і матеріалах", т. III. (Видання Академії Наук УСРР) подає уривок грамоти і подає сторінки 533-34.

30) Акти Ю. і З. Рос. т. X., 495-496.

5). Царська грамота місту Переяславу від 4 квітня 1654 року.³¹⁾

6). Лист гетьмана Богдана Хмельницького, пересланий цареві його послами, датований 17 лютого 1654 року, а який друкований із московського списка (перекладу) "Посольського приказу".³²⁾

7). Листи гетьмана Богдана Хмельницького і генерального писаря Івана Виговського, вислані українському посольству до Москви від дня 21 березня 1654 року.³³⁾

Натомість залишаються майже неувіглядненими:

1). Оповідання сучасника, черця Печерського монастиря Макарія Криницького, якого вислав був митрополит дня 14 січня до луцького городу у справах, звязаних із Переяславським договором.³⁴⁾

2). Так зване "Сказаніє" Величка (I, стор. 172).

3) Договір з Ю. Хмельницьким з 1659 р., де є згадка про договір з 1654 р.

Придивімся тим так званим документам, принайменше найголовнішим з них, які брали дотеперішні дослідники за підставу для правного визначення того відношення, що було заложене Переяславським договором. Між цими документами не знаходимо ані договірної грамоти ані немає між ними якогось оригінального запису про зміст цього договору, на якому було б автентичне підтвердження української договір-

---

31) Акти Ю. і З. Рос.

32) Акти Ю. і З. Рос., т. X., стор. 432.

33) Акти Ю і З. Рос., т. X., стор. 553-554, 558.

34) Ця по-польськи писана "Реляція Макарія Криницького" з російським перекладом надрукована в "Чтеніях моск. общества історії", 1861, III. та у "Рус. Архіві 1893, IV., ст. 416 в рос. перекладі з паперів Бодянського.

ної сторони, що зміст цього запису годиться з оригіналом договірної грамоти. Ці “документи” — то не акти, що переховувалися б від 8 січня 1654 року по сьогоднішній день в давнім архіві Української Козацької Держави, але це письма, які від дня їх створення аж по сьогоднішній день знаходилися в руках того, хто поневолив Україну, отже хто ламав і зламав Переяславський договір і думав над тим, як затерти сліди свого вчиненого безправства над Україною. У редагуванні цих “документів” українська договірна сторона не брала ніякої участі ані не мала на це впливу. Опірч того вони не є оригіналами. Навіть ті з них, які мали б по змісту походити від української договірної сторони, Москва подає не в оригіналах, а в перекладах на російську мову, як із “списків білоруського письма”. Ці документи мають численні поправки, викресловання та дописки, роблені різними руками, невідомо ким і коли.³⁵⁾ Отож те, що Москва представляє як Переяславський договір із січня 1654 року, було фабриковане протягом довгих років. Спаливши архів Української Козацької Держави, а з ним також оригінальні українські записи про Переяславський договір, Москвауважала можливим підсувати під Переяславський договір усе те, що йї було вигідне і що могло б, на її думку, документувати її право на знасилування України. Треба зокрема підкреслити, що на цих документах нема підтвердження і згоди гетьмана ані його уповноважених щодо тих виправок, викреслень, чи дописок. Ці документи не є ані щодо форми ані щодо змісту вірними грамотами, отже вони не є правними документами, а хіба тільки доказом політичного крутійства і обману царського правління, щоб знайти “право” для понево-

---

35) Яковлів: Укр. моск. договори, стор. 9.

лення України. Про того роду “документи” говорить видана “Академією Наук УСРР” у Києві “Історія України в документах і матеріялах” у своїм вступі таке: “Не треба забувати й того, що російські урядові документи подані часто в офіційному урядовому формулюванні. Тому, наприклад, прагнення українського народу до об’єднання з російським, російські урядові кола малювали як бажання Українців бути під владою російського царя. Часто джерела подають також боротьбу українського народу проти панської Польщі як боротьбу за віру. Це тому, що боротьба за віру була одним із лозунгів, який об’єднував український народ у його боротьбі проти шляхетської Польщі”.³⁶⁾

На стороні 251 цієї “Історії України” знаходимо під заголовком “Переяславська Рада” уривки із наведених вище “документів” (“статейного списка”, царських грамот і т. д.). Всі тексти цих “документів” передруковані в російській мові (тільки новим правописом) так, як вони надруковані в X томі “Архіву Южної і Зап. Россії”. Полишаючи на боці питання урядового советського видавництва із його “об’єдинительською” тенденцією, чи в українському народі було справді прагнення до об’єднання з російським народом, чи справді бути під владою російського царя, ми не сміємо забувати даної нам “Академією Наук УСРР” остороги, що офіційне формулювання документів російськими урядовими колами відхиляється від правди.

Зокрема щодо так званого “статейного списка” мусимо звернути увагу і на пересторогу, яку знаходи-

---

36) Том III: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569-1654).

мо у виданому в Москві першому томі “Історії дипломатії”.³⁷⁾ Отож щодо “статейного списка”, який є щедро своєї форми і змісту запискою московських послів, які обов’язково мусіли складати письмовий звіт із своєї діяльності, зокрема “по статтям” кожного дня про все, що вони робили, бачили й чули, можемо приложити такі зasadничі зауваження про звіти чи пак записи московських послів у цій “Історії Дипломатії” на стор. 240-1. Там говориться, що в кожних таких статейних записках багато “перекручується”. “Чужоземних володарів, говориться далі, заставляється там говорити язиком холопа московського государя, а власні слова послів заподавалося в найкращім світлі”. В статейних списках записане все так, щоб представити свій розум, свою краснорічівість і відданість посла цареві, байдуже, чи воно в дійсності так було говорено чи ні, чи відповідало воно правді чи ні. “І це все, кажеться в цій історії, на те, щоб дістати собі в царя честь і більше жалування”.

“ГОЛОВНІ ДОКУМЕНТИ” ПРО ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ДОГОВІР

З того, що було сказане вище, є зовсім ясне, що коли брати під увагу ці так звані документи, на які спираються дотеперішні дослідники Переяславського договору, то треба насемперед узгляднити ті перестороги, що їх дає мимовільно як наведена “Історія дипломатії” та “Історія України в документах і матеріялах”. Читаючи ті документи, зокрема “статейний список”, всякому мусить кидатися в очі, які моменти підкреслені московською “Історією дипломатії”.

І дійсно, “статейний список” передає в подроби-

---

37) Видання “ОГІЗ” 1941 р. в Москві.

цях усі моменти хвали для царя, які нібіто заіснували 7 і 8 січня 1654 у Переяславі і при тому передає ніби то слово в слово всі промови в честь царя, які буцімто в ті дні виголосив не тільки “ближній боярин царського величества” Васілій Васілевич Бутурлін, але й нібіто гетьман Війська Запорозького Богдан Хмельницький і то на таких зібраннях, на яких той “ближній боярин” взагалі не був. Той “статейний список” навіть зазначає те, по якому служебнику гетьман і його старшина присягали “со слезами” “служити Божою милістю великому государеві, і великому князеві Алексеєві Михайловичеві, всієї Русії самодержцеві і многих держав государеві і володареві, государині Mariї Ілічній, благовірним царевним і государевим дітям, яких Бог дасть государям”³⁸). Проте, цей “статейний список” заледви натяком згадує деякі моменти договору, а найголовніші з них зовсім промовчує, а зокрема про те, що говорили з одного боку на конференції в днях 7 і 8 січня 1654 у Переяславі сам близній боярин Васілій Васілевич Бутурлін “окольничий” Іван Васілевич Ліфарєв та думний дяк Ларіон Лопухін, як вповноважені представники царя Алексея Михайловича з одного боку, та гетьман Богдан Хмельницький, генеральний писар Іван Виговський та переяславський полковник Павло Тетеря, як представники держави Війська Запорозького з другої сторони. Що найважливіше, цей “статейний список” не подає, до чого договорилася ця конференція уповноважених двох держав про те, яке має бути відношення цих держав до себе після договору. А що до-

---

38) Слово “государ” це в московській мові “пан” чи пак “господар”. Воно виникло з перекрученння старого титулу київських князів “господар”. “Думний дяк” у Москві це секретар думи.

говірні сторони договорилися про те, це ясно. Навіть той лист гетьмана Богдана Хмельницького до царя Алєксея з дня 17 лютого 1654 року, який маємо у виданні Москви і в московськім перекладі, згадує що між представниками Української Держави і представниками царя Алєксея відбулися в Переяславі “докладні розмови”. Не тільки гетьман Б. Хмельницький покликається виразно на укладені дні 8 січня 1654 р. в Переяславі “трактати” з царем, наприклад у своїм листі до українських послів у Москві дня 21 березня 1654 та в своїому опрокиненні закидів, які робив йому цар через свого посла Федора Бутурліна весною 1657 з того приводу, що гетьман не дотримує московських статей. На ці Переяславські трактати по кликується також гетьман Юрій Хмельницький і гетьман Іван Брюховецький, але й навіть сам московський цар Алексей Михайлович. Наприклад, отримавши першу вістку від Васілія Бутурліна за 8 січня 1654, цар Алексей дає інструкцію призначенному до Києва наказом 30 січня 1654 воєводі Куракінові, щоб він, на випадок потреби військової допомоги, звертався на підставі Переяславського договору до гетьмана Богдана Хмельницького.*)

Однаке інформації про зміст Переяславського договору з січня 1654 року “статейний список” замовчує. Проте, “список” був зроблений так “добре”, що В. Бутурлін отримав від царя честь і жалування “большое”.³⁹⁾ Покищо стільки про “статейний список”.

Другим таким документом, на якім спираються дослідники Переяславського договору, є згадані вже “Статті Богдана Хмельницького”. Ці статті подають

*) Дати подані тут за старим календарем, який тоді мав запізнення на 10 днів.

39) “Історія дипломатії” . . .

хоч непрямо, а все ж деякі дані про Переяславський договір. Над кими спинимося докладніше. Це потрібно тому, що московська сторона переносить головну, а то й єдину вагу Переяславського договору на ці статті та видає їх часто за самий Переяславський договір. Вона робить їх вихідною точкою оцінки правного відношення між Українською Державою і Московією від січня 1654. р. Це тим більше потрібно, що ці статті стали в руках московського правління гнучким інструментом, який під покривалом Переяславського договору Москва кілька разів перефабриковувала, щоб переводити свої пляни проти України. Ці статті стали також матеріялом у руках деяких теоретиків, щоб виправдати московську політику супроти України.

Коротка історія цих статей така: Маючи з царем Алексеєм укладений у Переяславі договір, гетьман Богдан Хмельницький вислав у середині лютого 1654 своє посольство до Москви, зложене із ген. судді Семійла Богдановича та переяславського полковника Павла Тетері. Як виходить із тексту “статтей”, посольство мало договоритися про унормування переведення на практиці деяких постанов Переяславського договору та перебрати гарантійні грамоти, які зобов’язався дати протектор православної віри, цар Алексей, у Переяславському договорі. Українське посольство прибуло до Москви 12 березня 1654, вже на другий день було прийняте царем на спеціальній авдієнції, а зараз після авдієнції того самого дня (тобто 13 березня) мало вже першу конференцію з призначеними царем його представниками — біжнім боярином кн. Алексеєм Трубецьким і відомим вже нам Васілієм Бутурліном й окольничим Петром Головіном та думним дяком Алмазом Івановом, в руках яких була вся реальна праця конференції. На першій конфе-

ренції українські посли поставили свої домагання усно. Ці домагання списала московська сторона, поділивши їх на 20 пунктів. Незалежно від того, як пише проф. М. Грушевський, повноважні царські представники вимагали від послів подати свої домагання письмово. На другий день (14 березня) посли подали свої домагання на письмі, поділивши їх на 23 пункти чи пак “статті”. Ці письмові домагання були потім предметом наради царя з своєю “думою”. На деякі з них дано відповідь, а щодо деяких інших зажадано окремих додаткових пояснень. З огляду на те, що надходив Страсний Тиждень, коли цар залишав усі урядові справи і в тому часі віддавався виключно релігійним обрядам, то прощальна авдіенція українського посольства в царя відбулася у вербку неділю (19 березня). Після тієї авдіенції відбулася ще конференція посольства з представниками царя в справі суперечних питань, а потім посли на підставі становища царя до українських домагань, яке їм подано до відома, зложили нову письмову декларацію, де були повторені домагання в новій редакції. До цих домагань в останній редакції займало царське правління знову своє становище. Але й цю останню редакцію домагань, як слідно з брульйону, переробив думний дяк Алмаз Іванов. Навіть деякі окремі статті Іванов повикидав, дещо попереставляв, а дещо подописував, так що другу редакцію українських статей Іванов переробив на 11. Післяожної такої переробленої статті Іванов подав “резолюцію” царя. На брульйоні статей є замітка: “Таково писмо дано посланникам”. Брульйон статей другої редакції носить дату 12 березня 1654, при чому виразно видно, що цифра 12 переписана з якоїсь іншої цифри, яку витерто. Мабуть ішлося про те, щоб зробити враження, щоби друга редакція українських домагань, подана вже під смак царя, могла потім видаватися, як первісна укра-

їнська декларація, подана послами згідно з інструкцією гетьмана. Проте, як ми вже знаємо, українське посольство подало свої письмові домагання, сформульовані в 23 пунктах щойно 14 березня. Дня 12 березня посольство тільки-що прибуло до Москви. Дослідники приймають як дату другої редакції української декларації день 21 березня, так як говорить один із українських списків в “Історії Малоросії” Марковича. Оригіналів обох українських декларацій Москва не опублікувала. Перша редакція з'явилася в московськім перекладі з актів “Посольського Приказу”, а друга в московській перерібці А. Іванова. Так перетворений в Москві українські домагання із становищем царя до кожної із статей в формі “резолюцій”, переслав цар українськими послами 27 березня 1654 в Україну під авторитетною назвою “Статті гетьмана Богдана Хмельницького”. Тому-що українська влада не погоджувалась ані з текстом тих статей ані з “резолюціями” царя до них, то не прийняла їх до відома і не опублікувала їх. Вони лежали в українськім урядовім гетьманськім архіві і в Україні таки взагалі не були відомі аж до смерті гетьмана Б. Хмельницького. Отож назва цього документу “Статті Б. Хмельницького”, зовсім безпідставна, бо цей гетьман не предкладав своїми послами таких статей цареві, які були йому прислані із Москви, як нібито такі, що їх він предложив і на які цар погодився. Переслані царем із Москви статті не були навіть тими статтями, які предложило гетьманове посольство в другій редакції. Коли вже навіть поминути питання тотожності тих 23 статей, які Москва назвала першою редакцією домагань, із тими статтями, що їх укр. посли дійсно були подали вперше цареві, і коли поминути прийняті в міжнароднім праві зasadу, що всякі акти по-слів, отже і письмові декларації послів будької держави, зобов'язують дану державу тільки тоді, якщо

посли діяли в межах отриманих від своєї влади повноважень і інструкцій, то треба підкresлити всеодно, що ті статті, які цар прислав гетьманові Б. Хмельницькому, є із становища права тільки проектом поладнання заторкнених питань. Тому що для поладнання цих питань українська сторона перша подала свій проект цареві, то статті, які прислав цар, уважав гетьман і мусимо уважати ми тільки протипроектом. Українська сторона подала була цареві проект 23 статей для унормування важливіших питань, цар не прийняв того проекту, але подав свій проект в 11 пунктах, які в свою чергу не прийняв гетьман. Отже прислані до гетьмана статті є не його, а царським проектом статей. Вони не стали ніяким договором, бо гетьман Б. Хмельницький не погодився на них. Бо щоб можна було говорити про договір, то треба, щоб договірні сторони погодилися безумовно на дослівний зміст. При письмовому договорі сторони проявляють свою однозгідність щодо змісту договору своїми письмовими заявами — підписами на договірній грамоті. Так є не тільки тепер. У XVII сторіччі той засади при договорах держалися дуже точно.

Про негативну поставу українського правління до присланого із Москви проекту статей цар зінав добре і тому він використав зараз першу нагоду, а саме смерть гетьмана Б. Хмельницького в 1657 році, щоб проголосити перефабриковані при цій нагоді ще більше в некористь України московські статті, видаючи їх за "Статті Б. Хмельницького", які буцім були предложені цареві в березні 1654 самим Б. Хмельницьким, ніби з його власноручним підписом і печаткою і які буцім опираються на Переяславськуму договорі. По смерті Б. Хмельницького були важкі труднощі для нового правління України і це ви-

користала Москва для свого натиску в справі свого обману.

При тій нагоді слід зауважити, що в кожнім разі Переяславський договір одне, а такі чи інші пізніші статті — друге. Навіть якби якісь статті спиралися на Переяславський договір, то вони ще через те не є самим змістом Переяславського договору.

У свому дальшому поході проти української державності московське правління послуговується ще довший час при різних нагодах все поновно перебарабанням цих московських статтей, видаючи їх дальше за статті Б. Хмельницького. Цим способом обкроювано все більше й більше українську державність, в міру того, як український політичний загал забував із часом точніші постанови Переяславського договору та залежно від того, як в данім часі була слаба гетьманська влада. Так вкінці Українська Держава сходила наперед на становище лише автономної, а потім таки простої провінції російської імперії. Для досягнення цієї мети російський цар не зупиняється перед ніякими способами і засобами. Яскравим доказом тих способів і засобів є насильство, яке доконав в 1659 році московський висланник Трубецький над Юріем Хмельницьким і генеральною старшиною. Трубецький постарається, як пише М. Грушевський, зрадливим способом заманити Юрка Хмельницького із старшиною до свого табору і, маючи їх у своїх руках, примусив їх зложити присягу цареві, мовляв, на статтях Б. Хмельницького з різними новими московськими додатками. Щоб ці нові статті таки зараз спопуляризувати й закріпити, віддав їх Трубецький воєводі Шереметеву для надрукування разом із присяжними підписами старшини і для розповсюдження “во все черкескіе полкі”, щоб про ті статті, котрі “с гетманом Юрком Хмельніцкім і со всем Войском Запорожскім постановленимі на

раде, ведоми билі во всех полках всemu Войску Запорожскому". Як кажуть московські джерела, надрукована в Києві книга була згідно з наказом розіслана Шереметевом. Тоді то Трубецький підсунув Україні вже 14 статтей.

Отож із дотепер сказаного ясно, що так звані статті Богдана Хмельницького, а властиво московські статті, дають тільки частинні і посередні інформації про зміст Переяславського договору. Зокрема важна та обставина, що Б. Хмельницький формульованих Москвою статтей не прийняв, уважаючи їх не усім згідними із змістом Переяславського договору.

Із грамот, якими цар мав на домагання українського правління ще гарантувати деякі із прийнятих Переяславським договором умов, мала бути також царська грамота Війську Запорозькому із дня 27 березня 1654. Вона коротко збирала головні постуляти статтей, деколи відкликаючись просто до них. На практиці, як пише М. Грушевський, "роля тої грамоти перейшла до статтей і то не в автентичній редакції, а в якісь небувалій пізнішій перерібці, которую взяла Москва за підставу при відновленні відносин України до царя Алексея Михайловича за Юрка Хмельницького". Правної ваги вона не набула так, як і самі "статті", бо гетьман Б. Хмельницький і його генеральна старшина не прийняли московських статтей, не погодилися тим самим також на цю царську грамоту, яка відхиляється від постанов Переяславського договору так само, як і ці статті.

Лист гетьмана Б. Хмельницького до царя від 17 лютого 1654, який передав гетьман через згаданих вище послів, навіть у тій редакції, яку передає його видання із московського списка, є по своїй суті тільки повноваженням для послів до царя, в якому подано ціль посольства та пригадано московському

цареві його зобов'язання, що випливали із Переяславського договору.

Стільки треба було сказати в загальному про ті найголовніші документи, що стали основою дотеперішніх дослідів над Переяславським договором. Треба, ще раз підкреслити, — нема між ними договірної грамоти з підписом гетьмана Б. Хмельницького та з підтвердженням печаткою Війська Запорозького, ані такої ж ратифікаційної грамоти. Зрештою, Москва досі на такі грамоти навіть не покликувалася і навряд предложила б їх оригінали, якщо навіть покликувалася б на них. Щоправда, оповіщені ці так звані документи своїм змістом торкаються Переяславського договору і зв'язаних з ним подій, проте договором вони не є.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ДОГОВІР І ЗАЛОЖЕНЕ НИМ ВІДНОШЕННЯ СТОРІН

На основі всіх тих так званих документів про Переяславський договір дотеперішні дослідники приходили до прерізних заключень щодо характеру того відношення між Україною і царем Алексеєм, яке було заложене в цім договорі. Одні уважали це персональною унією. Другі казали, що це була реальна унія. Треті, що це був васалітет. Четверті уважали це протекторатом. П'яті протекцією. Шості квасі-протекторатом. Сьомі казали, що цим договором Україна була влучена просто в московську державу, при чому твердили, що вона все таки в цій державі творила окрему автономну одиницю, а ще інші, що вона була ще державо-подібним організмом. Вкінці є навіть такі, що уважають, що в Переяславі не заложено ніякого договірного відношення між Україною і царем Алексеєм, а що мовляв, Україна впросилася під руку московського царя. Ці останні твердять, що Перея-

славський договір це ніякий договір, а тільки односторонній акт, яким Московія інкорпорувала Українську Державу, чи пак навіть не державу, а просто територію Війська Запорозького, яке мовляв, не було державою.

Така розбіжність у поглядах дослідників на правне определення заложеного відношення Переяславським договором з січня 1654 р. між його сторонами походить звідтіль, що дослідники надають вищезгаданим “документам” значіння договірної грамоти. При тому кожний із них дослідників спирається на іншому моменті, який він собі вибрав із цих документів. Московські дослідники спираються головно на так звані “Статті Б. Хмельницького” і на “царські грамоти” і при тому вони виривають із властивого Переяславського договору виключно момент присяги, щоб віднести цю присягу з 8 січня 1654 року до так званих “Статтей Богдана Хмельницького” і “царських грамот”, хоча вони заіснували не в січні 1654 у Переяславі, а в Москві в березні 1654, і хоча вони не були прийняті Богданом Хмельницьким та правлінням Української Держави. Такий спосіб досліду не може довести до правильного правного визначення того відношення між сторонами, що було заложене в січні 1654 року в Переяславському договорі. Тому мусимо собі добре усвідомити, котрий саме історичний момент, згаданий у цих документах, є істотним моментом Переяславського договору. Нашим завданням є визначити правно те відношення, яке було заложене Переяславським договором між Українською Державою і царем Алексеєм. Тому мусимо собі ясно усвідомити, котрий з згадуваних у “документах” моментів є тим актом, що заложив 1654 р. правне відношення між Українською Державою і царем Алексеєм Михайловичем, іншими словами, котрий історичний момент

є Переяславським договором. Нашим завданням є правно опреділити Переяславським договором заложене відношення між Українською Державою і царем Алексеєм Михайловичем, значить, правно опреділити те відношення між Україною і царем, котре створював правний акт, що ним воно започаткувалося. Мусимо виелімінувати всі пізніші, зовсім відмінні обставини, котрі зайшли після Переяславського договору, а котрі деякі дослідники переносять до моменту того договору і правно опреділюють тим договором заложене відношення між Україною і царем Алексеєм Михайловичем так, начебто Переяславський договір був укладений за тих пізніших обставин. Все те, що сталося після Переяславського договору і що дозвело до знищення української державності і до інкорпорації України Росією, не є ніяким договором, але є воно міжнародним розбоєм. Для нас є ясно, що тим історичним моментом є умови, котрі були вислідом переговорів, ведених у дні 7 і 8 січня 1654 р. в Переяславі між представниками Війська Запорозького і представниками царя Алексея Михайловича і були укладені в дні 8 січня 1654 р. та закінчилися зложенням присяги, як кінцевим актом дії укладення договору. Ті умови є отже Переяславським договором.

Це основна помилка уважати присягу в Переяславі 8 січня 1654 р. початковим моментом переговорів між Українською Державою і царем Алексеєм.⁴⁰⁾ Якщо прийняти, що присяга була початковим моментом переговорів, тоді логічно мусіли б ми прийняти, що в Переяславі представники Української

---

40). Між іншими російським ученим Розенфельд у своїй праці “Прісоєдіненіє Малоросії к Россії (1654-1794)” уважає присягу в Переяславі початковим моментом переговорів.

Держави і царя Алєксея заключили 8 січня 1654 р. тільки умову про те, що вони в майбутності будуть домовлятися про заключення самого договору.⁴¹⁾. З того далі логічно слідувало б, що на основі цього пакту про заключення майбутнього договору велися потім у Москві в березні 1654 року переговори про заключення договору, однаке до дійсного заключення договору, як знаємо, не прийшло, бо українська сторона не прийняла запропонованих царем Алєксеєм пунктів договору (відомих під фальшивою назвою “статтей Б. Хмельницького”). Виходило б, значить, що взагалі ніякого договору не було укладено. А на які ж тоді “трактати”, “договірні пункти”, “пакти союзу”, чи як їх різно називають, покликається, як знаємо, не тільки українська сторона, але й царська, не виключаючи і Петра I та Катерини II? Теоретично можемо собі уявити, що хтось зобов’язується навіть присягою до того, що в майбутності буде переговорювати про заключення якогось договору, але не можна собі уявити взагалі такого випадку, щоб хтось заключував гарантовану присягою умову, що в майбутності заключить з другою стороною такий договір, зміст якого установить друга сторона сама. Ясно, що гетьман Б. Хмельницький не міг заключити такого пакту про майбутній договір з царем Алєксеєм, що у майбутності цар сам уложить зміст договору і гетьман його прийме, бо така умова була б явним абсурдом, невідомим в історії ніяких договорів, ні міжнародних ні приватних.

Тим часом вже із самого тексту оповіщених Москвою “статтей Б. Хмельницького” і “царських грамот”

41). Така вступна домова називається “пактом про майбутній договір” або по латинськи “pactum de contrahendo”.

видно виразно, що вони не є актами, які започаткували правне відношення між досі зовсім чужими правними особами, але що ці “статті” мали бути довоєнням про практичне виконання вже раніше заключеного договору із визначенням змістом про взаємини між Українською Державою і царем Алексеєм. “Грамоти” царя знову ж виразно мали бути тільки окремою гарантією того, що вже було договорене раніше. Без попереднього точного договору ці статті і грамоти ані своєю формою ані своїм змістом не були б просто можливі. Сама царська сторона також не називає у березні 1654 року цих “статей” якимсь договором, а навпаки, в брульйоні зазначає, що це тільки “таково письмо дано посланникам” . . . Таке “письмо” ще далеко не є договором. Це “письмо” неможливо уважати нічим іншим, як тільки проектом царської сторони для додаткового договору до вже раніше заключеного Переяславського договору. Таким додатковим договором було б стало це письмо царської сторони тільки тоді, якби на проект його змісту була погодилася українська сторона. Проте, гетьман Б. Хмельницький такої згоди не дав і царська сторона ніколи такою згодою гетьмана виказатися не могла. Це факт, який не підлягає ніякому сумніву.

Аж пізніше царська сторона намагалася, як знаємо, вмовити в світ, що згадане вище “письмо” царя Алексея є властивим Переяславським договором. Дивно, що також деякі правники відважуються називати це “письмо” договором. Адже в тому “письмі” нема найістотнішої вимоги для того, щоб можна говорити про договір: в ньому нема доказу, що маємо перед собою згідний прояв волі сторін на зміст. Зміст “пісьма” царя є тільки проявом його волі, а нема прояву волі гетьмана Б. Хмельницького в імені держави — Війська Запорозького.

ПІДСТАВА І МЕТА ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ДОГОВОРУ

В тих обставинах, коли ми не маємо тексту самого договору в Переяславі, нам доводиться усталити принайменше його головні пункти із критичного розгляду відомих нам джерел на основі тої ситуації, в якій договір був укладений. Договір, приватний чи міжнародний, заключують сторони не в повітрі, але в означених реальних фактичних обставинах і ці обставини є підвалиною мети, яку хочуться досягнути договірні сторони в договорі. Які ж були фактичні підстави і яка була мета, яку ставив собі гетьман Богдан Хмельницький, коли провадив переговори про договір у Переяславі і коли він його заключив 8 січня 1654 року? На це питання дає нам відповідь історія.

Війна української держави лицарського ордену Війська Запорозького під проводом гетьмана Б. Хмельницького в 1648 році викликала плянове всенародне українське повстання на решті української території під Польщею і довела зразу там до усунення польської влади. На цій території стала влада Української Держави, що носила далі назву "Військо Запорозьке". На всій цій українській території, давній під владою Війська Запорозького і тепер визволеній від Польщі, зайнсувала велика держава з усіма елементами державності: народом, означенюю територією і владою.

Як уже згадано раніше, гетьман Б. Хмельницький не використав своєї повної мілітарної побіди над арміями Польщі в першім році війни. Він не пішов на Варшаву, не поставив Польщі на відповідне їй місце і не викреслив її із ряду небезпечних ворогів Української Держави, але своїм непотрібним пактуванням і відступом над Дніпро уможливив Польщі

прийти знову до сил і до її агресивних воєн з метою знищити Українську Державу. Його пізніший вимушений Зборівський договір мав за наслідок розчарування народних мас, які саме уможливили були розгром польських армій під геніяльним проводом гетьмана, як полководця.⁴²⁾). Зробленої в 1648 році політичної помилки гетьман вже не був всілі виправити і вона перерішила пізнішу долю Української Держави. Поширена Українська Держава потребувала для свого закріплення кількарічного миру. Саме цього Українська Держава не мала, бо була примушена нести тягар дальшої оборонної війни проти польської воєнної агресії. Гетьман розумів це положення і зізнав, що майбутність його держави залежить від скорого миру. Він розумів також добре, що прогавивши пригожий час повалити небезпеку польського імперіялізму власними силами України, він не зможе власними силами тепер забезпечити мир. Йому було ясно, що потрібна для того союзна мілітарна сила. Така союзна допомога мусить бути скора, видатна і певна. На дотеперішнім союзі з татарською державою на Кримі гетьман завівся. Він рахувався з тим, що такий союзник, як кримський хан, може легко виступити проти України по польськім боці. Опріч того союз із татарською ордою лежить важким тягарем на Україні, бо орда, не зважаючи на союз, часто грабила Україну і брала людей у полон. З тої причини цей союз був непопулярний серед українських мас.

Гетьман Б. Хмельницький вже з початком війни з Польщею в 1648 році оглядався за відповіднішим

⁴²⁾). Гетьман зумів був мобілізувати й зорганізувати тоді 360.000 армію, що була в той час найбільшою збройною силою в Європі. Після Зборова збройні сили України змаліли й стали непорівняно слабші від польських.

союзником. Це питання стає пекучим, коли гетьман пізнав свою помилку щодо Польщі і її наслідки. Тоді в гетьмана зроджується підходячий плян союзу України з Швецією, Семигородом, Волошиною і Молдавією. Молдавію бажав гетьман зв'язати тісніше з Україною подружжям свого сина Тимоша з донькою молдавського володаря ("господаря"). Географічне розташування держав цього союзу було надзвичайно корисне для України з огляду на її тодішнього актуального ворога, польську державу. Такий союз відряду охоплював Польщу від півночі, півдня і сходу. Спільність інтересу оборони проти Польщі і відсутність суперечності інтересів у головних партнерів цього союзу, України і Швеції, давали підставу сподіватися тривкості союзу. Окрім того Волошина, Молдавія і Семигород були заінтересовані в тому, щоб Українська Держава закріпилася. Однак реалізація цього широкого пляну вимагала довшого часу, а тим часом Україна потребувала допомоги негайно. Отож гетьман працює дальше для здійснення цього пляну, але одночасно він уважає за потрібне виручитися до часу реалізації цього пляну іншою комбінацією.

На думку гетьмана, видатну мілітарну допомогу він міг дістати тимчасово від двох держав: Туреччини і Московії. Він припускає, що вже сам факт заінтування союзу України з одною із цих держав міг би заставити Польщу заперестати війну проти України.

Союз України з Туреччиною був би в перспективі майбутності кориснішим. Туреччина не граничить безпосередньо з Україною, бо її відділяє від України Чорне море. У випадку потреби Україна могла скоріше й легше розв'язатися з такого союзу. Щоправда, з територією Української Держави сусідував васаль Туреччини — кримський хан, однак турецький султан носився з думкою тримати кримського васала

в покірності саме при допомозі Війська Запорозького, бо хан кримський виявлявся непевний і для самого султана. Проте були й невигоди з того союзу: в потребі мілітарної допомоги турецького союзника його війська мусіли переходити через українську територію. В тому випадку Україна підпадала б звичайному в тому часі пустошенню регулярного “союзного” війська і солдатески.

Туреччина в тому часі проявляє живий інтерес для союзу з Військом Запорозьким. Від липня 1648 р. удержануться між гетьманом Б. Хмельницьким і турецькою владою безпереривні дипломатичні зв'язки. Султан, як сузерен (надволодар) над кримським ханом, потверджує на жадання гетьмана його союз із ханом. У своїй ноті до гетьмана у грудні 1650 р. пропонує “султан син султана, каган син кагана, хан син хана султан Магомед-хан син султана Ібрагіма-хана, завжди переможний”, гетьманові козаків Богданові Хмельницькому, “хай буде щаслива старість його”, договір із докладними умовами, “подібний до того, який даний моєю могутньою державою іншим християнським королям”, як пише нота. У висліді цих обосторонніх дипломатичних заходів турецька влада відступає гетьманові Б. Хмельницькому Мунтинію і Волощину та апробує ідею Руського (Українського) князівства.⁴³⁾.

Гетьман у тому самому часі тримає два заліза в огні. Він одночасно з тими дипломатичними заходами в Туреччині робить подібні заходи також у Московії. Географічне положення Московії у відношенні до Польщі було інше як Туреччини: Московія мала спільні граници з Литвою, що була підлегла Польщі, як частина цієї реальної унії. Ця спільна границя уможливлювала Московії виступити з негайною і без-

---

43) Waclaw Lipinski: сторона 525.

посередньою мілітарною допомогою проти Польщі. Далі, спільні граници України і Московії уможливлювали у випадку союзу цих обох держав лучити обі армії для спільних і безпосередніх операцій проти Польщі. Однаке безпосереднє сусідство України з Московією містить у собі також багато некорисних моментів для України. Військо Запорозьке і Московія це дві яскраво різні і чужі собі спільноти щодо політичного, соціального і культурного життя. Тоді вже це були два культурно протилежні світи і в додатку із перспективою протилежних політичних інтересів. Держава Війська Запорозького це найбільш яскрава демократія в Європі XVII сторіччя. Московія знову ж була в цій Європі найбільш відсталою деспотичною монархією. Піддана довгі сторіччя владі татарської Золотої Орди і відтута нею майже зовсім від впливу Європи, Московія не могла собі уявити іншого ладу, як той, що запанував був за часів Золотої Орди. В Золотій Орді була кожна людина включно з московським князем тільки рабом-холопом одного вільного “білого хана”. Після упадку Золотої Орди стає московський князь повновартісно на місце “вільного хана” і проявляє всі питомі цьому ханові прикмети. Він уважає кожного свого підданого низьким холопом одного “вільного хана” і кожного він трактує так, як хан. Разом з тим він підносить претенсії на весь спадок “білого хана”. Білий хан Золотої Орди був потомком Джингіс-Хана, але його держава була тільки одною із удільних частин колишньої монгольської імперії цього “кага-хана”. Вважаючи себе спадкоємцем “білого хана”, потомка Джингіс-Хана, московський князь підносив претенсії також до цілої спадщини Джингіс-Хана, отже до цілої колишньої монгольської імперії, що сягала по Тихий океан.

ЯК ЗРОДИЛАСЯ ТЕОРІЯ “МОСКВА — ТРЕТИЙ РИМ”

Коли Турки захопили в 1453 році столицю Візантійської імперії, Костянтинопіль, виринула ціла низка нових проблем міжнародного характеру. Заторкнені тут господарські інтереси європейських держав, зокрема торговельні інтереси держав в Італії, в першу чергу міських республік. Венецька республіка провадила тоді живу торгівлю з містами побережжя Середземного моря і зокрема в Малій Азії. Упадком Візантійської імперії були глибоко заторкнені також інтереси церкви. Тепер під владою Турків опинилася Свята Земля і всі чотири патріархати східної церкви (Олександрія, Антіохія, Костянтинопіль, Єрусалим).

Турецька загроза викликала була старання західного християнського світу, щоб цю загрозу хоч частинно усунути. Римський престіл і венецька республіка взяли в свої руки мобілізацію усіх можливих сил проти Турків. Вони звернули при тому увагу також на зростаючу силу московської держави. В 1472 році вони видають заміж племінницю останнього візантійського імператора Костянтина XII Палеолога, яка знаходилася тоді під опікою римського папи, за московського великого князя Івана III, щоб таким чином вмовити в нього при допомозі уповноваженого до Москви папського легата Бонубра, що на основі цього подружжя московський володар має право на наслідство по візантійських імператорах, яке покищо зайняте “загальним ворогом християн”.⁴⁴⁾ Вслід за цим в 1519 році закликає римський престіл московського князя Василя III “за свою костянтинопільську отчину стояти і виступити для загального християнського добра проти християнського ворога, Турків”. В 1576 році німецький імператор Максиміліян II, прагнучи притягнути московського володаря Івана Люто-

го до союзу проти Турків, пропонує йому титул “східнього царя”.⁴⁵⁾

Польський король Жигмонт II Август, занепокоєний цими заходами папи римського і німецького імператора коло московського володаря, попереджає папський престіл, що таке надмірне піднесення престіжу цього князя буде мати в наслідку не тільки втрату православних для Польщі, але й тяготіння православних Молдавії та Волошини до Московії.⁴⁶⁾ Як виявляється, польський король правильно оцінював надмірне роздування значіння особи московського володаря, яке робили найвищі політичні чинники тодішньої Європи. Оцінка правильна не так вже в тому змислі, що православні народи тяготіли до Москви під політичним оглядом, як більше в тому сенсі, що цей московський князь від тепер проводить безоглядну імперіалістичну політику своєї держави проти близьких і дальших сусідів, уважаючи себе спадкоємцем візантійської імперії і з тою метою прибраючи для своєї держави герб візантійської імперії, двоголового орла, а для прикриття свого імперіалізму висуває ідею охорони переслідуваних в інших країнах православних християн. Під прикриттям цієї ідеї будуть пізніше московські царі простягати свою руку все дальнє й дальнє, до берегів Чорного моря, по за Чорне море, по Дарданелі, на Костянтинопіль, на Балкан. Але на цьому не кінець претенсіям московського царя; адже він не тільки законний спадкоємець візантійської чи пак східно-римської імперії, але й західно-римської імперії, вкінці він властиво “обладатель всеї вселеної”. Мовляв, коли “Август, ціsar римський, обладатель всеї вселеної, став за nemagati, тоді розділив він вселенну поміж братами

---

44), 45) і 46) “Історія дипломатії”, том I, стор. 198 і там таки стор. 203.

і своїками своїми і свого брата Пруса посадив на берегах Висли-ріки і ріки Німана, що до сьогодні по його імені зветься Прусською землею, а від того Пруса чотирнадцяте покоління —⁴⁷⁾ великий государ Рюрик.⁴⁸⁾

Географічне положення держави московського володаря дуже корисне для її експансії. Позбувшись залежності від хана Золотої Орди і спираючись безпечно своїми плечима на Льодове море, московські володарі мали на схід вільний терен для легких прогулянок на Сибір, а на півдні як охорону від набігів кримських татар—українську козацьку силу. Не маючи нізвідки тривалої і поважної загрози, московські володарі могли всю свою силу використати тільки для своєї експансії і проглочувати одного свого су-сіда по однім.

І московський князь росте. Насамперед росте у власних очах і в очах своїх підданих.⁴⁹⁾ Із звичайного “князя” він стає за заслуги перед ханом “великим князем”. Потім, від Івана III, московські володарі починають зразу у зносинах із меншими державами титулувати себе “царями”, а від Василя III (вперше в 1518 р.) починають себе так титулувати навіть офіційно перед німецьким імператором. В 1547 р. Іван IV кладе собі на голову ще царську корону.⁵⁰⁾.

Попри ці претенсії на абсолютний світський авto-

47) Порівняй Євангелію від св. Матвія, де всіх поколінь від Авраама аж до Давида чотирнадцять, а від Давида аж до вавилонської неволі також 14 поколінь, а вкінці від вавилонської депортації до Ісуса Христа також 14 поколінь.

48) Ключевський II, стор. 131-132.

49), 50, 51) — Ключевський, II, сторони 197, 127, 146, 231.

ритет, підносить московський цар чим далі все виразніше претенсію ще на авторитет релігійного характеру, отже на авторитет духовний. Московський володар уважає себе ще ніби носієм “духовного меча” східного чи православного християнського світу, тобто такого меча, який у західному католицькому християнському світі знаходиться в руках папи римського. Московський цар проголошує себе протектором всього православного християнського світу. Він уважає свою столицю, Москву, Новим, Третім Римом. Перший Рим в Італії упав, бо його влада перейшла була до Нового Риму, Костянтинополя. Цей другий Рим також упав, отже Москва — це Третій Рим, а четвертому вже не бути! Претенсії цього, як каже історик Ключевський, “московського князика, який півтораста років виступав дрібним хижаком і зза угла підстерігав своїх сусідів”, зазначаються і в його титулах”.⁵¹⁾ Опріч титулу “Божою милістю великий государ, цар і великий князь всеї Великої і Малої Русії, самодержець і інших многих держав государ і обладатель, його царське величество”, зве себе ще “білим царем”, “східнім царем”, а далі каже себе називати “один цар у всьому світі”, “православне світило”, “єдиний благочестивий великий государ”, “єдиний благочестивий під сонцем цар”, “сонце наше правовірних християн”, “єдиний цар благочестивої православної віри”, “єдиний православний цар християнський, великий государ східній благочестивого грецького закону”, “ключник і постельничий Божий”, “земний Бог”, а навіть “воїстину по Бозі Бог”.⁵²⁾

---

51) Ключевський, II, стор. 127.

52) Лотоцький II, стор. 364. Про Москву — Третій Рим гляди також ближче: Проф. Др. О. Отгоблин, Московська теорія III. Риму в XVI—XVII стол., Мюнхен 1951.

Приучений за час своєї підлегlosti татарському ханові являтися перед ханом на коліках і здаючи собі справу з того, що його життя і смерть залежать від самоволі хана, московський цар тепер і собі жадає вияву цих почестей, яких жадав від нього і від його людей колись хан, і то тими самими способами, як цього досягав хан. За same пропущення чогось у його титулах, московський цар карає смертю. Ба, він під загрозою війни вимагає, щоб кожна держава краала свого громадянина за образу “государської чести”. Суворий поділ держав на ранги московський цар у XVII сторіччі ще далі степенноє. Заки він увійде в дипломатичні взаємини з чужою державою, він розвідує точно, якої ранги є її володар, чи він, “независимий правитель или урядник (vasal)”. Із шведськими королями із династії Ваза не уважав цар достойним для себе мати взаємини безпосередньо, а тільки через новгородського намісника. Іван IV робить польському королеві Жигмонтові Августові докори за те, що той називав шведського короля братом, як це водилося між монархами. На думку Івана IV, шведський король повинен би знати, що рід Ваза походить від простого водовоза.⁵³⁾). Приймаючи послів московського володаря, чужі володарі повинні були, на думку московського царства, виявляти цим представникам московського царя особливі почесті. Претенсії московського царства на такі особливі почесті обґрунтують московські посли в чужих державах наприклад тим, що “вже першому московському князеві Володимирові імператори Гонорій і Аркадій прислали корону” . . . Коли послам звернули увагу на те, що ці римські імператори жили 600 років до Володимира, вони “не моргнувшi твердять, що були інші Гонорій і Аркадій, сучасники Володимира.”⁵⁴⁾.

---

53) і 54) “Історія дипломатії, I, стор. 236, 237 і 250.

Згадувана вже “Історія дипломатії”, характеризує “обряд” Москви в XVII сторіччі, стверджує, що цей обряд “оброс азиятскими уловностями недопускавшими изменения мелочами”. Подібно, як азійські деспоти нормували свої взаємини до християнських держав тим способом, що уділювали їм на короткий час “привілеї”, ніби з ласки,⁵⁵⁾ так і московський володар, уклавши договір із іншою державою, зокрема з такою, яка входить в його імперіалістичні задуми, бажав, щоб формально виходило, нібито він їй уділив ласку (“пожалував”), а вона йому “била чолом”. І тому він також бажав, щоб поставлені цією державою договірні умови називалися петиціями, з другого боку, щоб його умови носили потім назву резолюцій. З цієї причини в уяві московського правління чужі держави в умовах із царем нібито говорять мовою “холопа московського царя”.

Природна річ, що переслідувані православні християни з України можуть у тих обставинах спочатку сподіватися знайти охорону в цього “єдиного царя благочестивої православної віри”, в цього цезаря-папи, протектора всього православного світу, якого нібито релігійні обов’язки стоять перед державними. Переслідувані православні християни можуть в нього сподіватись допомоги й охорони тим більше, що він розпоряджає значною мілітарною силою своєї держави. Тому також вони хотіли б бути під його “протекцією”. Розуміється, що йшлося тільки про релігійну протекцію. Очевидно, що коли в Україні в XVII сторіччі говорили чи писали про “протекцію”, то розуміли це інакше, як це розуміють тепер теоретики сучасного міжнародного права. Якщо ці православні християни тодішньої України будуть під протекцією протектора православної віри, то вони готові йти і

---

55) Makowski, стор. 277.

під його “руку”, але в релігійному розумінні, а не в політичному значенні. В тому розумінні вони можуть себе називати навіть “підданими”, ба й “слугами”, але “царя-протектора християнської православної віри”, а не просто царя московської держави, отже ніколи вони не будуть себе уважати підданими в розумінні політичному, а виключно в релігійному, так як називали себе католики і їх короновані голови держав щодо папи римського його підданими тоді, коли він був одночасно головою католицької церкви і головою світської папської держави. Таке саме відношення бачимо і в магометанському світі. Пост каліфа, то є голови магометанського світу, свого часу був зв’язаний з особою султана Туреччини. Магометани, наприклад Індії, через визнавання султана Туреччини як каліфа і через релігійне підчинення тому каліфові не ставали підданими світської влади султана Туреччини. І тому також гетьман Богдан Хмельницький міг звертатися до протектора православної віри, “єдиного під сонцем благочестивого царя — оборонця православної віри” за допомогою проти католицької Польщі, яка нині є православну віру та її визнавців.

ДОВГІ І СПОЧАТКУ БЕЗУСПІШНІ ПЕРЕГОВОРИ З ПРОТЕКТОРОМ ВІРИ

Гетьман Б. Хмельницький звертається по допомозу проти Польщі до протектора православної віри. Листом уже від 8 червня 1648 р. повідомляє він його “о положенні віри нашої старожитньої гречеської” та про свої успішні бої з Польщею під Жовтими Водами і Корсунем, та прохаче “єслиби була на то воля Божая, а поспіх твій царський, зараз, не бавлячися на панство тое наступати”.¹⁾.

1) Історія України в док. і мат., том III., нр 103 і нр 126.

Листом від 8 лютого 1649 р. гетьман пише, що би “царське твоє величество благословив на лядську землю військом своїм від Смоленська наступати, щоби більше над нами християнами влади не мали і кро-ви нашої, которую від кількох сот літ проливають ти-рансько, сиріч мучительсько не точили, не пролива-ли. А ми звідсіль на цих неприятелів наступим”.²⁾.

Листом від 3 травня 1649 р. гетьман писав “до милости своєго царського величества прийми і bla-гослови, яко православний государ рати своеї на на-ступців наших і за віру православну наступати. А ми в Божий час від сих країв противу їх підем і маєм у Бозі надію, що той неприятель наш і до кінця не буде потішено . . .”³⁾.

Гетьман Богдан Хмельницький, як голова Української Держави, підносить московського царя тільки як “єдиного під сонцем благочестивого” чи пак “православного царя”, тільки як “протектора” пра-вослаєної віри та її визнавців, а ніколи до нього не звертався просто, як до царя Московії.⁴⁾.

У відношенні до царя, як голови Московської Держави, зберігає гетьман тільки ту форму міжна-родної куртуазії, яка відповідала даному ступневі, який належався Московській Державі в тому часі, ко-ли всі держави були поділені суворо на відповідні

---

2) Тамже нр 126.

3) Тамже нр 131.

4) Гетьман Б. Хмельницький був на свій час ви-сокоосвіченою людиною. Закінчив він єзуїтську ака-демію в Ярославі (Західня Україна). Володів він опріч рідної української мови ще мовами: латинсь-кою, грецькою, польською і турецькою та писав добре й церковно-канцелярійною мовою. Цар Алєксей нато-містъ набув тільки освіту, яку могли тоді йому дати його вчителі — малоосвічені московські діякони.

ступні. Гетьман, сам визнавець православної віри і голова держави, де населення є також православне, може маніфестувати своє признання вийняткового становища “протектора” цієї віри навіть тим, що може називати себе у відношенні до цього “протектора” “добра желаючий слуга”, але у відношенні до царя Московської Держави звертається гетьман тільки, як “приятель”. Коли гетьман стверджує, що “протектор православної віри” не заступається якслід за благочестиву віру і навіть покликується на свій “вічний мир” з королем католицької Польщі, яка воює з православною церквою та її визнавцями, і коли цар навіть закликає гетьмана замиритися з Польщею, бо інакше цар мусів би дати поміч свому “братові”, польському королеві проти гетьмана, то тоді гетьман готовий злучитися “з Турками й Татарами, з Волохами, Мультанами та Венграми” і спустошити цареву землю так, як це він зробив із волоською землею”. Гетьман готов замиритись з Ляхами і потім піти з ними на царя. Царських послів, які прийшли до гетьмана з наведеними вище погрозами, що цар готов по-магати королеві проти гетьмана, велить гетьман кувати до гармати. Він готовий їх особисто по обличчі вдарити. Він переховує самозванця Тимошку Акундієва, якого задумує, у випадку потреби, пустити на Московію. Пізніше, коли гетьман буде вже мати укладений договір із царем-протектором православної віри, в якім той протектор зобов’язується дати гетьманові допомогу проти Польщі, буде гетьман ба-жати йому “всіх царів земних підручниками своїми мати”, але тільки до хвилини, коли добре розкусить цього “благочестивого царя протектора”).⁵⁾.

---

5) Історія України в док. і мат., т. III., нр. 153; Ключевський, III, стор. 146 і ст. 34; Липинський, ст. 526, ст. 527.

Проте, цар не задля “вічного миру” не виступив проти Польщі тоді, коли це було потрібно гетьманові. Він просто в той час ще не важиться виступити проти Польщі, бо уважав її ще надто сильною. А виступати проти неї доведеться, бо ж він таки мусить свій імперіалізм перти також на Захід. Вже цар Іван III підготовляє чужими руками ґрунт для походу Московії на Захід. Він укладає союз з кримським ханом Менглі Гереем і приглядається із задоволенням на скокам Татар аж під Київ. Вони ослаблюють тодішню Литовсько-Руську Державу, що стала заставою проти гону Московії на Захід. Що від тих наскоків терпить у першу чергу християнське населення України, це Іванові III, зародкові “єдиного під сонцем благочестивого царя”, зовсім байдуже. Дальший шлях на Захід промостив значно внуک Івана III, Іван Лютий, проте кінець-кінців Річ Посполита Польська таки ще стоїть і таки бльокує шлях Москви на Захід. 6).

Аж коли гетьман Б. Хмельницький в обороні України завдасть Польщі болючі рани і підірве поважно її сили, тоді також цар буде уважати, що для нього прийшов слушний час. Тоді вже для царя зовсім не так трудно зірвати свій “вічний мир” із Польщею. Він тоді “в обороні православної віри і святих Божих церков” береться посередничити між українською і польською державами. З тою метою він висилає до польського короля Яна Казимира посольство під проводом боярина Бориса Александровича Репніна-Оболєнського, устами якого він предкладає польському

---

6) Істор. Дипл. т. I., ст. 199, О цей союз з Татарами старався Іван III “ценой любых уступок — он соглашается даже, если потребует хан, титуловать его государем и не щадил расходов на поминки”. До союзу були притягнені ногайські й сибірські Татари.

королеві помиритися з гетьманом Богданом Хмельницьким на підставі Зборівського договору. Якщо король замириться, тоді цар готовий, знову ж таки “задля віри православної християнської і святих Божих церков” навіть простити всім польським людям, за якими виявилась “прописка” “його государського іменування і котрі за те винні були кари смерті”.⁷⁾). Довідуємося дальше з “статейного списка”, що Ян Казимир і пани-рада не пристають на замирення і тому “великий государ, видівши так багато несправедливости, грубости і неправди, та бажаючи оборонити православну християнську віру і всіх православних християн від гонителів-латинян, що хочуть церкви Божі знищити, віру християнську викорінити, приймає Україну, “під свою високу руку, а для оборони її збирає багато війська”.⁸⁾.

Як пише Михайло Грушевський, скликаний царем на день 1 жовтня 1653 р. до Москви земський собор, рішає “прийняти гетьмана з Військом Запорозьким під царську руку і не відступати, хочби й перед війною з Польщею з того приводу”. Для переведення цієї постанови, висилає цар 9 жовтня 1653 р. до гетьмана Хмельницького своє посольство під проводом Бутурліна. Склад цього посольства ми вже подали. Посольство прибуває до Переяслава 31 грудня 1653 р. Гетьман приїжджає до Переяслава дня 6 січня 1654 р., а на другий день являється там генеральний військовий писар Іван Виговський та інші генеральні старшини. Переговори розпочинаються дня 7 січня 1654 під вечір та закінчуються дня 8 січня 1654 заключенням договору.

“Статейний список”, як вже згадувано раніше,

---

7) Іст. Там таки ст. 201.

8) Мякотін I, ст. 20; Грушевський, Переясл. умова, ст. 3 і ст. 37.

збуває інформації про хід цих переговорів тільки на-
тяком та зовсім поминає властиві постанови догово-
ру. В цьому статейному списку за день 7 січня читає-
мо: “І боярин Василь Василевич з товаришами говори-
ли гетьманові: Прислані вони від великого государя
царя Алексея Михайловича, всеї Русії самодержця і
многих держав государя і обладателя, з повним го-
сударевим милостивим указом, згідно з чолобиттям
всього Запорозького Війська, а завтра, 8 січня,
мають вони передати гетьманові грамоту государеву
і сказати государів милостивий указ на розправнім
дворі, а після того, як грамота буде передана і указ
буде сказаний, того ж дня мають іти до церкви, і геть-
ман і полковники й інша старшина і всякі люди мають
присягати, як їм бути під государевою рукою. І геть-
ман казав, що великому государеві цареві і великому
князеві Алексеєві Михайловичеві всеї Русії само-
держцеві вони з усім Військом Запорозьким раді
служити широко у всім душами своїми і голови свої за
государеве многолітнє здоров'я покладати і присягу
государеві вчинити 8 січня та у всім згідно з госуда-
ревою волею бути готовими. Завтра рано полковники
всі будуть у нього і він, поговсirивши з ними прибуде
на розправний двір: вислухавши государеву грамоту
і милостивий указ, треба буде йому поговорити з
полковниками, а поговоривши з полковниками і
старшиною іти до соборної церкви і вчинити присягу
государеві . . .”⁹⁾.

Статейний список вкладає гетьманові в уста зая-
ви, яких він так беззастережно не міг складати. Адже
гетьман 7 січня вечором, згідно з тим самим статей-
ним списком, ще не знає, що цар пише в грамоті, яку
привезло царське посольство. І “ближній боярин ца-

---

9) Подано в перекладі на українську мову із пра-
ці М Грушевського “Пер. умова . . .”

ря” за статейним списком, дня 7 січня, гетьманові про зміст тої грамоти ще нічого не говорив. За що-ж отже гетьман і все Військо Запорізьке “раді служити широ у всім душами своїми і голови свої за господарське многолітнє здоров’я покладати і присягу государеві вчинити?” І якби було так, як статейний список передає буцім то думку гетьмана, то по що і над чим мав би гетьман “говорити” 8 січня з полковниками і старшиною, тобто радитися з нею? Ясно, що редактори статейного списка стараються промовчати договірні зобов’язання царя і роздувати навіть цим списком не обґрунтовану “відданість” гетьмана і Війська Запорозького цареві та будити враження про якісь зобов’язання гетьмана і Війська Запорозького для царя, яких зрештою редактори не можуть назвати. Адже ж ані 7 січня ані до кінця свого життя гетьман Богдан Хмельницький неуважав себе “холопом царя”, але головою самостійної держави.

ВИДУМКИ ПРО ПЕРЕЯСЛАВСЬКУ РАДУ

Вже навіть із того казкового московського статейного списка виходить ясно, що дня 7 січня 1654 р. українська сторона і царська сторона накреслили умови взаємного договору, який мав бути заключений, бо ж чому і про що мав гетьман, заки прибуде завтра на розправний двір, де ведуться офіційні переговори, “переговорити з полковниками?” Ясно, гетьман має предложить своїм полковникам, як високим державним достойникам, ті договірні умови, які предложила царська сторона, щоб тепер разом із полковниками все обміркувати та вирішити, яке зайняти до них становище. Бо ж гетьман це не абсолютний монарх; він не вирішує важливих державних справ без ради. Тільки під час воєнного походу він рішає звичайно сам.

Дальше виходить зовсім ясно із тих натяків ста-

тейного списка, що гетьман заздалегідь застерігає украйнській стороні дефінітивне рішення аж “вислухавши государеву грамоту і милостивий государів указ” і потім відбути по новому нараду з своїми полковниками, бо ж вислухавши “государеву грамоту і милостивий государів указ”, треба буде йому знову “поговорити з полковниками і старшиною, іти до соборної церкви і вчинити присягу”, Отож умови того договору розглядає не сам гетьман, але рада старшини, а про укладення договору рішає потім остаточно, як побачимо із самого тайного списка, генеральна рада народу. Як представляє справу статейний список, дня 8 січня перед полуноччю відбувається в гетьмана рада старшини, яка видно уважає договірні умови царської сторони можливими до прийняття, бо після цієї ради старшини скликує гетьман збір усього народу -- генеральну раду. З'ясувавши на цій генеральній раді політичне положення Української Держави, вказує гетьман як можливість виходу із витвореної міжнародної ситуації властиво тільки союз із “царем турецким”, або з “православним государем” та висловлюється за союз із царем, який є “православний християнський, великий государ східній, з нами одного благочестивого закону єдиної віри єдино тіло єсьмо церкви по православію з Великою Росією, головою маючи Ісуса Христа”, а весь народ, як каже статейний список, рішає: “Волимо під царя східнього православного, кріпкою рукою в нашій благочестивій вірі умирати, аніж ненависникові Христовому поганинові дістатися”. І далі, виходить із статейного списка, гетьманові залишається тільки ствердити рішення народу: “І гетьман мовив: Будь так! Нехай Господь нас скріпити під його царською кріпкою рукою”.

Змалювавши тенденційно “збір усього народу”, так звану “Переяславську Раду” і зокрема вкладаючи в уста гетьмана такі речі, яких він, за поглядом М.

Грушевського, не міг говорити, редактори статейного списка дають можливість деяким дослідникам Переяславського договору твердити, що та Переяславська Рада постановила бути Україні в підданстві московського царя. Переяславська Рада, що відбулася дня 8 січня 1654 р. по полуничі, не постановила, щоб Україна була в підданстві московського царя і взагалі не займалася подібним питанням. Таке питання взагалі не стояло на порядку нарад цієї Ради. На порядку нарад цієї Ради стояло тільки питання: з ким мала б Українська Держава укласти договір про допомогу проти Польщі? З тим, а не іншим питанням звернувся гетьман до Ради і вона постановила про це. Маючи вирішення Ради про це питання, гетьман отримав повноваження від тієї Ради укласти відповідний договір із царем Алексеєм.

Військо Запорозьке було народоправною республікою, з інститутом генеральної ради, що була чимсь у роді безпосередньої демократії. Сувореном у цій республіці був нарід. Він також постановляв про міжнародні договори, уповноважуючи для переведення самої дії укладення договору гетьмана, що був найвищим виконним органом волі народу. Нарід на раді рішав про потребу укладення договору та приймав або відкидав проекти договорів, які звичайно предкладав гетьман. Гетьман Б. Хмельницький 7 січня з'ясував був умови евентуального договору з царем Алексеєм і дня 8 січня перед полуничем обміркував їх на тайній нараді з полковниками і іншою старшиною.

Тепер по полуничі отримав гетьман від ради народу тільки повноваження офіційно приступити до укладення цього договору з послами царя. Твердження, що Переяславська Рада нібито постановила бути Україні в підданстві московського царя, є в світлі фактів, стверджених самим статейним списком, аб-

сурдне. Український народ скинув в 1648 р. ненависне йому соціальне польське шляхотське ярмо і став державно вільним. Ніяк він не бажав попасти в найприємніше кріпацтво, що панувало тоді в Московії. Адже суспільство Московії було “холоповладельческе”.¹⁾ І гетьман був би не пхав української маси в московське ярмо, бо, як він отверто заявляв, “чернь то права рука наша”. Як подає Мякотін за польськими джерелами, гетьман і не міг би був того зробити, бо “чернь так остервенилась, що прагнула знищити свого гнобителя або сама згинути”.²⁾

Якщо гетьман на Переяславській Раді був би навіть і сказав “не можна нам більше жити без царя”, як це вкладають йому в уста редактори статейного списку, то не бажав би він якогось чужого царя для Української Держави, бо, як відомо, він сам носився з пляном стати монархом України. ..Своїм договором із турецьким султаном від дня 12 квітня 1653 р. здобув був гетьман від султана визнання “Князівства Руського”, яке мав очолювати гетьман.³⁾

Статейний список описує факт передачі царської грамоти гетьманові і прочитання цієї грамоти генеральним військовим писарем Виговським при “всіх начальних і визначних людях Війська Запорозького”, але ані словом не згадує найважливішої справи: самого змісту грамоти!

ПИТАННЯ ПРИСЯГИ В ПЕРЕЯСЛАВІ

Статейний список описує також момент присяги гетьмана і військової старшини; при тому додає обов’язково евразійське обрядове “со слезами”; але не може замовчати факту, що гетьман зажадав, щоб

1) Ключевський, III, стор. 181.

2) Мякотін I, стор. 12.

3) Липинський, стор. 525.

насамперед присягали царські посли. Проте, список представляє справу так, що аргументи царських послів переконали гетьмана і його старшину та що гетьман і старшина нібито відступили від свого жадання та що внаслідок того нібито в імені царя присяга не була зложена.⁴⁾). Однаке і тут статейний список ані словом не згадує про те, як саме формулювали, чинячи віру, “гетьман, полковники і інша старшина і всякі люди”, тобто, як саме їм “бути під государевою високою рукою”. Адже ж цей список, звітуючи події за 7 січня, подає, що боярин Василь Василевич із своїми товаришами говорили гетьманові, що “завтра 8 січня мають піти до церкви і гетьман і полковники і інша старшина і всякі люди мають присягати, як їм

---

4) Навіть із цієї редакторської причіпки “со слезами” хотіли деякі інтерпретатори Переяславського договору виводити якусь окрему відданість української договірної сторони цареві Алексеєві, як цареві Московської Держави. Це “со слезами” напевно вимане для узискання похвали царя посольству. Воно не відповідає ментальності Українця взагалі, а українського козацтва зокрема. Така поведінка є властива евразійцеві, а не європейцеві чи азійцеві. Евразієць в одному й тому самому сміється і плаче з радости, плаче і сміється з жалю, обіймає і цілує будького, щоб у наступному моменті, попавши в шал, пхнути йому ніж у плечі. Цар Алексей був такий, що “ніхто не міг його перевищити в дотриманні постів; під час великого посту він вистоював у церкві по п'ять годин і відбивав по тисячі поклонів, (Патріярх Нікон, стор. 14 і наст.). Цей цар поучував, що “ліпше слезами, усердієм і низістю” чинити (Ключевський, III, ст. 407). Сам цар із “обильними слезами заявляє своїм боярам, що його серце сокрушається з приводу уярмлення Греків Турками “(Ключевський, II,

бути під государевою високою рукою". Якщо, отже, дnia 8 січня "гетьман, і полковники і інша старшина і всякі люди" дійсно присягали, "як їм бути під государевою рукою", то зовсім певно вони сформулювали були те, як саме їм бути. Ясно з того виходить, що цю формулу ніяк не вдається натягнути на присягу підданства "гетьмана і полковників і іншої старшини і всяких людей під государеву високу руку" в тому сенсі, в якому хитрі і лукаві редактори списка пізніше хотіли пояснити її. Із усього сказаного ясно, що та присяга не мала нічого спільного з присягою будьякого підданства.

Вістку, яку подає статейний список, що нібито царська сторона не зложила в Переяславі жаданої

стор. 154). Він із сльозами умоляв Нікона бути всеросійським патріярхом і вкінці "простягнувшись на землі і проливаючи сльози знову став умоляти його" (Патр. Никон, с. 22). Водночас за цього царя за однією саме порушення високі достойники підпадали тільки димисії, а дякам, піддячим і простим людям відрубували руки і ноги (Ключевський, III, ст. 166). Патріярха Нікона, перед яким цар падав на землю, заставляв він пізніше погибати на депортациї. "Со слезами" для царів обов'язкове. Якщо тих сліз не було, то треба їх наслідувати. Ключевський описує вибір Бориса Годунова на царя і подає: "Під загрозою тяжкої карі за спротив поліція в Москві зганяла народ до Новодівичого Манастиря бити чолом і просити в постриженої цариці її брата на царство. Численні пристави доглядали, щоб це народне чоловіття з великим плачем і сльозами було, а багатьох, що не мали готових сліз, мазали собі очі слиною, щоб оберегти себе від палок приставів". (Ключевський, II, ст. 130 і наст.).

гетьманом присяги, приймають деякі “інтерпретатори” Переяславського договору за правдивий факт і намагаються із того “факту” доказати цілковиту ПІДЛЕГЛІСТЬ України Московії, а в крайньому разі приймають правну надрядність Московської Держави над Українською Державою. Проте, цієї вістки не можна ніяк прийняти за певний факт, бо інші джерела подають, що царські посли іменем царя дня 8 січня 1654 р. зложили в Переяславі присягу. Про факт, що царські посли зложили присягу в Переяславі, подає сучасник чернець Макарій Криницький, якого ми вже згадували раніше. Він мусів бути в курсі всієї справи, бо ж його вислав був до луцьких городських книг київський митрополит саме в справі присяги в Переяславі. Другий, що передає вістку про присягу царської сторони в Переяславі, є Величко у своїм “Сказанії”.⁵⁾

Михайло Грушевський, подаючи текст листа гетьмана Б. Хмельницького від 17 лютого 1654 р. до царя за московським перекладом із актів “Юж. и Зап. Россії” (Том X, стор. 432), зауважує до слів цього листа “бо яко увірили ми слову твого царського величества, як той близній боярин твого царського ве-

---

5) Щодо “Сказанія” Величка мають деякі вчені застереження. Михайло Грушевський констатує, наводячи твердження Величка щодо зложення присяги також царською стороною, що в оповіданнях Величка стрічаються також деякі фантастичні подробиці та що Величко “описує події скоріше як белетрист ніж як історик”. ..(Переяславська умова, стор. 9). Проте, на нашу думку проти “Сказанія” Величка не свідчить така свідома тенденційність як проти того статейного списка. Тому булоб необективно прийняти твердження статейного списка, а “Сказаніє” Величка ігнорувати саме в тих випадках, коли його потверджує сучасник — чернець Криницький. Адже в ста-

личества з товаришами умовив і завірив і на тій вірі нас непохитно утверджив", що наведені слова "уверіл і на той вере нас непоколебимих утвердили" — звучать як певна гра слів, бо "віра" в даному випадку це одночасно значить і віра і присяга. Виходить із наведених фактів, що царські послі зложили в Переяславі присягу, але потім або самі цей факт прикрили шляхом перередагування статейного списка, або це зроблено пізніше в Москві шляхом відповідної фабрикації. 6).

Присяга була в ті часи вживана загально в міжнародно-правних взаєминах як один із засобів гарантії міждержавного договору. ГАРАНТИЙНІ ДОГОВОРИ, про які вже згадувано у вступі, а ГАРАНТИЯ ЯКОГОСЬ ДОГОВОРУ — це дві різні речі. Метою гарантійного договору є зобов'язання удержані означений правний стан, а на випадок, що хтобудь цей правний стан порушив би, зобов'язання цей стан назад привернути. Знову ж метою гарантії договору є підкріплення певності виконання тих зобов'язань, що випливають

тейнім списку цілий ряд фантазій і він зовсім не писаний так, як повинен писати історик.

Про присягу царських послів у Переяславі говорить опріч Макарія Криницького і Величка ще один сучасний документ. Цим документом є статті гетьмана Юрія Хмельницького, переслані князеві Трубецькому восені 1659. В 14 статті там читаємо: "Яко за славнои памяты небощика пана гетьмана Б. Хмельницкого, постановлены въ Переяславль и выполнено присяги изъ обоих сторон было" ... (Яковлів, Договор гетьмана Б. Хмельницького..., Нью Йорк, 1953, стор. 20).

6) Грушевський: Переяславська умова, замітка 3 на стор. 42.

із даного договору. При гарантійнім договорі є сама гарантія змістом договору, отож це є зобов'язання, яке випливає із цього договору. Знову ж при гарантії договору може бути зміст договору найбільш різноманітний. Може бути й так, що виконання зобов'язань, що випливають із якогось договору, може бути гарантоване також окремим гарантійним договором.

Засоби гарантії міждержавного договору можуть бути моральні та реальні. Моральними гарантіями була, сьогодні вже непрактикована в міждержавних договорах, відповідно зложена релігійна обітниця і присяга. Договірні сторони давали собі взаємно гарантію виконання договору в той спосіб, що ставили це виконання під санкцію найвищого авторитету — Бога.⁷⁾.

Часто вживаною гарантією договору було давання ЗАКЛАДНИКІВ.⁸⁾.

Реальними гарантіями був ЗАСТАВ цінних рухомостей, застав частини державної території і застав якоїсь частини державних прибутків.⁹⁾.

---

7) Присяга, як гарантія виконання договору, була вжита останній раз при міжнароднім договорі між Францією і Швейцарією в 1777 р. (Й. Маковскі: стор. 395).

8) Гетьман Б. Хмельницький мусів дати кримсько-му ханові в заклад свого сина Тимоша. В мирний час давання закладників вийшло з уживання. Останньо вислала була Англія до Франції в 1748 р. двох закладників у зв'язку із договором обох держав в Ахені.

9) Польща дала свої королівські клейноди в застав Прусії, що є мабуть одиноким випадком такого заставу. — Застав деяких державних прибутків ще недавно давали Туреччина і Єгипет.

Гарантія договору не є правною передумовою важності договору, як також вона не є передумовою виконання договірних зобов'язань. Тим менше не є такою передумовою той чи інший рід гарантії. Договірні сторони мають свободу вибрати собі той чи інший рід гарантії. В правних межах рішаються договірні сторони на таку гарантію, яку вони уважають вистарчальною для себе. Одно можна сказати про ці роди гарантій, що реальна гарантія тільки облегшує реалізацію договірних претенсій.

Якщо ми навіть не протиставили б твердженням відомого нам своєю сумнівною вартістю статейного списка твердження черця Криницького і вістки Величка, коли б ми навіть прийняли, що лист Богдана Хмельницького до царя від 17 лютого 1654 р. не наводить ніяких сумнівів, що царська сторона не зложила присяги, коли б отже припустити, що українська сторона дала себе дійсно переконати послами царя, що “слово єдиного православного царя християнського, великого государя східного благочестивого грецького закону змінне не буває”, а що польських королів “за зразок ставити не годиться”, то й тоді довелося б тільки ствердити, що українська сторона добачувала в наведених царськими послами надзвичайних прикметах того “єдиного під сонцем благочестивого царя” достатню гарантію, що цей цар сповнить прийняті свої договірні зобов'язання. В евентуальному факті такого довір'я української сторони не можна добачувати якоїсь ПІДЛЕГЛОСТИ української сторони цареві Алексеєві.

При такому становищі міжнародного права щодо гарантії договору, стає питання присяги зовсім без значіння для правного визначення того відношення, яке було заложене Переславським договором між Українською Державою і царем Алексеєм. Якщо питання про те, чи присягала тільки українська договір-

на сторона, чи також і царська, було рішальним для будьякої правної розв'язки, то позитивне право мусіло б відкинути твердження статейного списка тому, що доказано цілим рядом фактів його невірогідність, а мусіло б прийняти за факт твердження черця Криницького і Величка, які не втратили вірогідності для ведення цього доказу.

З другого боку мусимо мати на увазі, що царська сторона навіть не могла пробувати заперечити факту, що українська договірна сторона таки зажадала від “єдиного під сонцем православного царя” ще окремої гарантії договору — грамоти “на пергамені з висячими печатками”, як запоруки того, що цар виконає все те, до чого його посли в договорі зобов'язалися його іменем.

УКРАЇНСЬКИЙ І ЗОВНІШНИЙ СВІТ ПРО БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Після того, як ми накреслили загальну СИТУАЦІЮ, за якої був укладений Переяславський договір, та як ми на основі історичних даних ствердили МЕТУ, до якої змагав гетьман Б. Хмельницький, укладаючи цей договір, треба нам провірити також питання: що вбачав не лише український народ, але й зовнішній світ в особі гетьмана Б. Хмельницького з огляду на його заміри і як ставиться український народ і зовнішній світ до тих замірів гетьмана? Розглянемо тут оба питання коротко.

“Історія України в документах і матеріялах” стверджує у своїй передмові, що “польсько-шляхетські джерела часто невірно, всупереч історичній дійсності, малюють події, намагаючись всіляко вихваляти польську шляхту і принизити український народ”. Проте, ця історія наводить під числом 120 уривок щоденника Поляка В. М'ясковського, що був членом польської

урядової делегації до гетьмана Б. Хмельницького в грудні 1648 року. У цім звіті очевидця читаемо: “Сам патріарх єрусалимський Паїсій, що був тоді в Києві, з тисяччю вершників виїжджав до нього (Хмельницького) на зустріч. Академія вітала його як Мойсея, спасителя і визволителя народу від польського рабства, вбачаючи в імені Богдана добрий знак і називаючи його “Богом даний”. Патріарх надав йому титул НАЙСВІТЛІШОГО КНЯЗЯ. В церкві виявляли до нього пошану, а деякі ціluвали його ноги”.

Під числом 121 ця історія наводить уривок із Літописця І. Єрлича, що був також очевидцем подій у грудні 1648 р. Там пишеться: “Дня 27 місяця (=грудня) в неділю після вечірні повернувся від Замостя до Києва гетьман Богдан Хмельницький, приїздові якого Кияни раділи і пошану віддавали вдвое, а може в десять разів ніж будьколи воєводам”.

Під числом 127 наведено в цій історії уривок із щоденника В. М'ясковського про поїздку представництва польського уряду до гетьмана Хмельницького у часі між 10 січня до 25 лютого 1649 р. . . Цей очевидець наводить таку заяву гетьмана польському представництву: “Бог судив мені бути єдиновладцем і самодержцем руським”.

Польський воєвода, Адам Кисіль, звітуючи польському урядові про події в Україні, пише: “Хмельницький Київ своєю столицею призначив, . . . самий робиться паном чи князем, ¹⁰⁾). Поляк Лещинський заявляє на конвокації у Варшаві: “Хмельницький хотів монархію оснувати”. ¹¹⁾). Московські воєводи, що стаціонують у приграницích з Україною містах, у звітах цареві Алексеєві про події в Україні підкреслюють, що український нарід називає гетьмана Богдана Хмельницького “государ наш”. “Гетьман це го-

¹⁰⁾ Липинський, стор. 181. ¹¹⁾ Там таки.

лова і найвищий представник Війська Запорозького, який зосереджує у своїй особі всю його владу”¹²⁾. Кромвел, що хоче приєднати гетьмана Б. Хмельницького для війни проти римської церкви, титулує його в своїм листі “Богдан Хмельницький, з ласки Божої Голова Гречкої Церкви, ІМПЕРАТОР усіх Запорозьких Козаків, пострах і нищитель польської шляхти, здобувач твердинь”.¹³⁾ Турецький султан Магомет IV пропонує гетьманові договір, “який даний його могутньою державою також іншим християнським кролям”. Після бою під Берестечком у руки Поляків попав з іншою добиччю між іншими письмами диплом турецького султана, в якім він признає Хмельницького головою “Князівства Руського”¹⁴⁾. В 1657 році буде шведський король Карло X пропонувати в своєму союзному договорі з гетьманом границі держави Війська Запорозького не тільки по Вислу, але й до гралиць Прусії.¹⁵⁾.

Митрополит київський у листі до царя пише про гетьмана: “нині нашей землі начальника і поволителя... нашого гетьмана” (Акти X, 709).

---

12) Мякотин II, ст. 28.

13) Obermaier, page 43: “Theodatus Chmielnicki, Dei gratia generalissimus Ecclesiae Graecorum, Imperator omnium Cosacorum Zaporoviensium, terror ac extirpator nobilitatis Poloniae fortalitiorumque expugnator etc.

14) Липинський, стор. 181, 524.

15) Limites et terminos ditionum Zaporovianae Militiae non tantum ad ripam Vistulam agnoscat et declarabit sed ad limites usque Prussiae pretendere et communibus armis civitates et fortaliti expugnare inque manus Militiae Zaporovianae reddere S. R. M. promittat ...” (Дивись Липинський, стор. 579).

Отож український народ і зовнішній світ, а зокрема ті держави, з якими гетьман Б. Хмельницький стояв у дипломатичних взаєминах, вбачали в цьому гетьмані ГОЛОВУ ДЕРЖАВИ, називаючи одні його своїм “государем” (тобто володарем), “головою і найвищим представником Війська Запорозького, який зосередив у своїй особі всю його владу”, “найсвітлішим князем”, “християнським королем”, ба навіть “імператором”. Альберт Віміна, що був послом Венецької Республіки до гетьмана Б. Хмельницького, називає його в своїх звітах “володар”¹⁶⁾. Сам гетьман уважав себе “єдиновладцем і самодержцем руським” і відповідно до того підписувався; наприклад, у своїм листі до турецького султана від 14. жовтня 1648 року: “Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького і всіх Русей”, або в своєму листі до мультанського воєводи від 18 червня 1657 р.: “Bogdanus Chmielnicki, clementia divina generalis dux Exercitum Zaporoviensium”.

У переведенні своїх політичних задумів гетьман Б. Хмельницький спирався на МАСИ українського народу. Ці маси були тією силою, якою гетьман реалізував свої пляни. У великих задумах великого гетьмана завершувалися аспірації українського народу. Ці аспірації мусіла зауважувати також Польща, хоча її представники намагалися всіляко понизити український народ. Інші держави ставилися до діла гетьмана зовсім природно, в залежності від того, чи і наскільки воно йшло по лінії їхніх інтересів. Скорі виявилося, що найтяжчим ворогом задумів гетьмана, а тим самим і Української Держави, була саме Московія. Московський цар, саме недавно проголосивши себе оборонцем православних народів, які він по словам статейного списка “як орел гніздо

---

16) Історія України в док. і мат., стор. 193, нр 150.

своє покриває і як діток своїх любить”, пішов війною на Польщу нібто “задля православної християнської віри і святих церков” в Україні, але в дійсності його заміром було поневолити Україну з її православним народом і її Святою Божою Церквою та взагалі використати дотепер проляту у війні з Польщею українську кров, щоб поширити владу Московії даліше на Захід.

ПОГЛЯДИ ІНШИХ ДОСЛІДНИКІВ НА ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ДОГОВІР

Кожне з тих правних відношень, під яке дотеперішні дослідники Переяславського договору підтягали те правне відношення, що було заложене договором у Переяславі, має свою, тільки йому притаманну і характеристичну ознаку, або й більше таких основних характеристичних познак. Своїми питомими, основними характеристичними познаками кожне з тих правних відношень не тільки ціхується як певно-означене правне відношення, але ними воно й відрізняється від інших певно-означених правних відношень, ба часто, виказуючи своїми другорядними характеристичними познаками навіть і подібність з іншими певно-означеними правними відношеннями, виключає наявність тих інших певно-означених правних відношень.

Беручи до уваги таку властивість тих правних відношень, під які дотеперішні дослідники підтягають Переяславським договором заложене правне відношення, іншими словами, беручи до уваги, що із всіх тих правних відношень, під які дотеперішні дослідники підтягають Переяславським договором заложене правне відношення, тим договором могло бути заложене хіба тільки якесь одно певно означене правне відношення, ми, не розправляючись з поглядами всіх дотеперішніх дослідників Переяслав-

ського договору зокрема, провіримо чи і під яке саме певно-означене правне відношення з усіх тих, під які воно тими дослідниками підтягується, воно підходить своїми йому питомими основними характеристичними познаками, які воно мало з огляду на історію стверджені як обставини, за яких воно було заложене укладеним договором, так і з огляду на мету, яку гетьман Богдан Хмельницький заповідав собі ним осягнути та яку він, опираючись на Переяславський договір, поступово проводив.

Для перегляду упорядкуймо погляди на правне відношення, що було заложено між договірними сторонами в Переяславськім договорі, в такий спосіб, що будемо починати від такого відношення, що зовсім не обмежує державності договірної сторони, і будемо йти ступнево до таких, що щораз більше обмежують державність аж вкінці доходять до повного її заперечення: 1) військовий союз, 2) протекція, 3) персональна унія, 4) реальна унія, 5) протекторат, 6) квазі (ніби) протекторат, 7) васалітет і 8) інкорпорація. У тому самому порядку степенується також помилковість і необ'єктивність чи навіть явна ворожість до українського народу дотеперішніх дослідників правного визначення того відношення, що було заложене між договірними сторонами в Переяславськім договорі. Найяскравіша і при тому для українського народу найбільш ворожа тенденційність та наукова необ'єктивність є притаманна тій “теорії”, яка добачує в заложенім відношенні “інкорпорацію”. Ця “теорія” побудована на явній суперечності із основними зasadами права та на явному перекрученні історичних фактів. Докази щодо її історичної і юридичної неможливості й абсурдності є так підставові, що вони служать також для перевірки інших вище згаданих визначень від 1 до 7. Тому почнемо наш

розгляд від цієї “теорії” і потім будемо іти відворотним порядком від визначення під 7 до визначення під 1.

БЕЗПІДСТАВНІСТЬ ТЕОРИЇ ПРО ІНКОРПОРАЦІЮ УКРАЇНИ

Ті дослідники, що добачують в Переяславі інкорпорацію України царем Алексеєм Михайловичем до Московської Держави, у своїх доказових твердженнях розходяться між собою. Одні з них не хочуть добавувати факту, що існувала в хвилині іхньої “інкорпорації” Українська Держава. Знову ж другі добачують Українську Державу тільки до хвилини її інкорпорації. Обі групи дослідників причіпляють при тому інкорпорованій ними Україні назву “Малорусія” або “Малоросія”.¹⁷⁾ Дальше вони хочуть переводити свою інкорпорацію “Малорусії” чи “Малоросії” царем Алексеєм на прохання (на “чолобитну”) гетьмана Б. Хмельницького, хоча при тому все таки твердять, що інкорпорація сталася одностороннім актом царя. Ко- ли розглянемо близче поняття інкорпорації, то поба-

---

17) Взагалі треба було б вже нарешті обов’язково всебічно перевірити, не спираючись на московських джерелах, коли ці назви, як також назва “Русія” і “Росія” чи “Велико-Росія”, виникли, що вони в початках означали і для означення яких територій вони були вживані. Є фактом, що до 1720 року не було ніякої держави, що сама себе називала б “Росія”. Дуже правдоподібно, що ці назви допасовано для державно-імперіялістичних цілей Москви щойно у XVIII сторіччі, а потім дофальшовані до раніших фактів. Раніша назва “Росія” в грецькій мові означала зовсім що інше, як це пробували імперіялісти в Москві вмотити в людей пізніше.

чимо, що ці дослідники самі заганяють себе науково в сліпу вулицю.

Інкорпорація в правному розумінні це ВТІЛЕННЯ території одної держави в територію другої держави, при чому інкорпорована територія стає НЕВІДРИВНОЮ частиною території інкорпоруючої держави, а дотогочасна ВЛАДА на інкорпорованій території ЛІКВІДУЄТЬСЯ з моментом інкорпорації так, що інкорпорована територія підлягає виключно владі інкорпоруючої держави. Інкорпорація може настати в двоякий спосіб. Або у війні двох держав одна держава розбиває до тла воєнну силу другої держави і без дальншого опору ЗАВОЙОВУЄ територію розбитої держави і втілює її в свою державну територію. Або це діється так, що одна держава в якихсь примусових для неї обставинах ДОГОВОРЮЄТЬСЯ з другою державою про втілення частини її території в територію другої держави. Якщо інкорпорація торкається тільки частини території іншої держави, то говоримо про ЧАСТИННУ інкорпорацію державної території. Якщо ж інкорпорація торкається ЦІЛОЇ території іншої держави, то говоримо про цілковиту інкорпорацію державної території. Цілковита інкорпорація державної території це зліквідування дотогочасної держави. Інкорпорація наслідком повного розбиття мілітарної сили іншої держави настає виключно з волі і рішення побідної інкорпоруючої держави отже ОДНОСТОРОННIM актом. Інкорпорація без воєнного розгрому держави настає шляхом ДОГОВОРУ, отже формально на підставі згідної волі обох держав.

Інкорпорація України царем Алексеєм Михайловичем могла б таким чином наступити або внаслідок ЗАВОЮВАННЯ або внаслідок ДОГОВОРУ. Ті дослідники, які заперечують існування Української Держави до січня 1654 р., тим самим мусіли б признати територію України Польщі. Так для них, як для тих до-

слідників, які признають існування Української Держави перед січнем 1654 р., інкорпорація України мусіла б настати або наслідок завоювання у війні царя Алексея, і то на думку одних з Польщею, а на думку других з Українською Державою, або договором царя Алексея і то на думку одних з Польщею, а на думку других з Українською Державою. Проте, факти говорять зовсім щось інше. Цар Алексей Михайлович, який нібито на думку цих дослідників інкорпорував у січні 1654 р. Україну, не воював перед подіями у Переяславі ані проти Польщі ані проти Української Держави. Отож не було нагоди переводити інкорпорацію України шляхом завоювання. Тому тим дослідникам залишався б для інкорпорації тільки договір. Однаке посли царя не договорювалися в Переяславі в січні 1654 р. з представниками ПОЛЬЩІ, але з гетьманом Богданом і Військом Запорозьким. Отож виходить, що в Переяславі в січні 1654 р. був укладений договір царя Алексея з Українською Державою. Але договір не є одностороннім актом. Щоправда, міжнародне право знає також “односторонній ДОГОВІР у певному значенні”, але це не є вповні ОДНОСТОРОННІЙ АКТ. Дослідники, які хочуть добавувати в Переяславі інкорпорацію, представляють справу так, що нібито на прохання гетьмана Б. Хмельницького цар рішився прийняти “Малоросію” чи “Малорусію” в своє підданство і післати своїх представників до Переяслава проголосити там устами цих своїх представників це підданство “Малоросії” чи пак “Малорусії”. Це проголошення царя устами його послів є нібито тим одностороннім актом царя, яким ті дослідники інкорпорують Україну. Тим часом знаємо, що БЕЗ ЗАВОЮВАННЯ не може бути проведена інкорпорація ОДНОСТОРОННІМ АКТОМ. На так сильнє крутійство автори цієї теорії не можуть знайти підстав навіть у московських “документах” про Переяславський договір.

Як уже згадано раніше, Україна відновила свою державу в 1553 р. на Запорозькій Січі. Ця держава поширила свою територію в 1648 році на всю українську територію, що була до 1648 р. під Польщею. Навіть на підставі документів, що знаходяться в Москві, видно, що приходять царські послі в грудні 1653 р. до Переяслава і переговорють там в днях 7 і 8 січня 1654 р. не з якоюсь польською чи безпанською територією, але з гетьманом Хмельницьким і іншими представниками Війська Запорозького (отже не з якоюсь “Малорусією” чи Малоросією”). Гетьман і інші представники Війська Запорозького вели переговори і їх близкій боярин царя “увірив і на тій вірі утверджив”. Також згідно з тими документами гетьман зажадав, щоб царські послі “насамперед присягали”. Вкінці ці документи подають заяву царських послів, що “государське слово змінне не буває”. Отже де той односторонній акт царя Алексея, коли той цар устами свого уповноваженого посла Бутурліна “увірив і на тій вірі утверджив” гетьмана і інших представників Війська Запорозького і коли гетьман зажадав, щоб насамперед той уповноважений царя із своїми товаришами присягав іменем царя та коли цар своїм уповноваженим переказав гетьманові і іншим представникам Війська Запорозького своє “царське слово”, яке прецінь “zmінне не буває”? А далі виникає питання: Чому ж то той царський посол, який так пильно записує в своєму статейному списку всю казкову хвалу, що її мав нібито зажити цар у Переяславі в днях 7 і 8 січня 1654, не хоче сказати в тому самому статейному списку, яке саме “государеве слово” що його цар переказав гетьманові і Війську Запорозькому і про що саме цар у Переяславі через свого посла “увірив і на тій вірі утверджив” гетьмана і Військо Запорозьке? Адже цей посол царя так многомовний, що вкладає гетьманові і старшині

в уста фантастичні заяви, подає навіть таку подробицю, по якому служебнику складав гетьман присягу і інші подібні подробиці, які не мали для справи значення; чому ж тоді царський посол, пишучи свій статейний список для посольського приказу в Москві, який, як не керував усією заграницю політикою держави царя Алексея Михайловича, то в кожнім разі мусів збирати важливі для тієї цілі матеріали, не подає у даному разі саме найважливіших інформацій про події в Переяславі 7-8 січня 1654 року? Відповідь на ці питання напрошується сама: Редакторам статейного списка такі дані невигідні (зміст “государського слова”, тобто те, що цар через своє посольство “увірив і на тій вірі утверджив” гетьмана і Військо Запорозьке). Вони після Переяслава, очевидно, передумали справу і рішили на майбутнє міняти політику Москви щодо України всупереч договорові в Переяславі і для того відповідно редагували статейний список, промовчуючи всі сутні справи договору, заслонюючи основні факти балаканиною про хвалу царя і про слези гетьмана і старшини. Отож у Переяславі в січні 1654 р. був укладений договір між Українською Державою і царем Алексеєм Михайловичем, а не було якогось одностороннього акту цього царя. Формою договорів послуговувалися і пізніші царі при кожній поновній зміні Переяславського договору, тобто формою договору прикривали московські царі свої поступенні безправні насильства над Україною.

Основними ознаками частинної інкорпорації, як ми бачили, є втілення державної території до території другої держави і повна ліквідація дотогочасної влади на інкорпорованій території, а при цілковитій інкорпорації державної території характеристичною і тільки цьому родові інкорпорації притаманною ознакою є повна ліквідація дотогочасної держави. Чи

ці ознаки інкорпорації можемо віднайти в тому відношенні, яке було заложене Переяславським договором між Україною і царем Алексеєм? Коли перевіримо це питання, то мусимо ствердити на основі безсумнівних історичних фактів, що цим договором територія України не то що не була втілена в територію Московської Держави, але що вона ще до 1764 року, як це оцінює проф. Яковлів¹⁸⁾), зглядно до Січі 1775 року вона утримувала державні кордони між собою і Московською Державою з прикордонними митницями. Факти показують, що тим договором цар Алексей Михайлович не то що не набув у межах кордонів Української Держави ніяких власних владних прав, але що владні права на цій території повністю залишилися в руках Війська Запорозького і його гетьмана.

Все приводить до висновку, що заложене Переяславським договором відношення між договірними сторонами виключає своїми прикметами наявність інкорпорації, а разом з тим все те дає нам доказ, що до погляду про інкорпорацію прийшли деякі московські дослідники тільки тому, щоб знайти “науковий” аргумент для прикриття насильств Московії над Україною.

ЧИ БУВ ВАСАЛІТЕТ?

Розглянувши безпідставність теорії про інкорпорацію, перейдім тепер до теорії васалітету. Початки васалітету взагалі зв'язує наука права з феодальним ладом.¹⁹⁾ Як типічні випадки васалітету, що мав місце останньо в Європі, подає наука міжнародного пра-

18) Яковлів: Укр.-московські договори, стор. 5.

19) Ульман: стор. 102; K. Kadlec: *Dejiny verejného prava ve strední Evropě*, стор. 21.

ва відношення між володарем Османської (Турецької) Держави та головно з окремими християнськими частинами цієї імперії в Європі.²⁰⁾ Деякі дослідники Переяславського договору твердять, що цей договір заложив васальне відношення між Українською Державою і царем Алексеєм Михайловичем та що Богдан Хмельницький сам зміряв до такого відношення. Деякі навіть твердять, що васалітет виявлявся не тільки у підлегlostі до царя, але навіть у підлегlostі до Московської Держави. Мовляв, це було таке відношення, яке панувало між Волошиною, Мультанією і Семигородом та Туреччиною з другого боку. Вже сам історичний розвиток відношення між Волошиною, Мультанією і пізніше Болгарією та Туреччиною вказує на те, що відношення між Українською Державою і царем Московської Держави на основі Переяславського договору було зовсім інше. Правне відношення між згаданими васальними державами та Туреччиною настало шляхом частинної еманципації завойованих Туреччиною частин своєї імперії. Завершенням цього еманципаційного процесу було цілковите відірвання цих частин імперії та оформлення їх у суверенні держави. Тенденція розвитку відношення між цими територіями і Туреччиною була відворотна: завойовані території і влучені до Туреччини, як її інтегральні частини, сукцесивно еманcipуються в формі васалітету аж до повного визволення. Тим часом в порі до Переяславського договору вже не стрічаємо в Європі випадку, щоб суверенна держава піддавалася у васальну залежність другої держави, як це траплялося в середньовіччі. Це значить, що в часі Переяславського договору васалітет відзначався відосередніми, а не доосередніми тенденціями.

---

20) Ульман: стор. 104; Гобза: стор. 176.

Для прикладу придивімся характеристичним ознакам правного положення васальних держав останнього часу в Європі, а зокрема відношенню Болгарії до Туреччини між 1878 і 1908 рр. Ті держави раніше були інтегральні частини Турецької Держави. Пізніше правно-державний зв'язок між Туреччиною і цими провінціями робиться вільніший. Між турецького султана і громадян у цій провінції всувається васаль, який очолює тоді васальну державу. Султан стає сузереном, тобто зверхником васала. Тоді обривається безпосередній вплив державної влади сузера на громадян васальної держави. Формально представляється справа так, що ці колишні інтегральні частини одноцілої Османської Держави одержали автономію, яка ґрунтуються на привілеях, даних їм султаном. До уділення цих привілей султан був у новіших часах примушений християнськими великодержавами. Паризьким договором від 1856 р. перебрали європейські великодержави гарантію автономії Волошини і Мультанії, при чому султан без згоди цих великодержав не міг нічого змінити у правах цих васальних держав. Те саме було переведене Берлінським договором (1878) щодо Болгарії. Отож автономія цих васальних держав була гарантована міжнародно-правно. Султан мав при тому застережене право затвердження обраного у васальних державах васала. Залежність васальної держави проявлялася в обов'язку платити васальну данину сузеренові і бути йому вірним. Опріч того договори султана з іншими державами автоматично обов'язували також васальні держави, хіба що це в данім договорі було виразно виключене. Дипломатичне заступство належало тільки сузеренові. Він заступав васальну державу і її громадян назовні. Тільки Болгарія дістала була право дипломатичного заступства (1878). Берлінським договором (1878) Мультанія і Волошина були злучені в одну державу і одержали

самостійність, як нова румунська держава. В 1908 р. Болгарія проголосила свою незалежність.

Отож правна ситуація України в хвилині укладення Переяславського договору не мала ніякої подібності до початкової правної ситуації Волощини, Мультанії чи Болгарії в хвилі Паризького договору (1856) чи Берлінського договору (1878). Васалітет України, якби його за деякими дослідниками прийняти в Переяславськім договорі, був би також протирічним до тодішніх загальних тенденцій щодо розвитку відношень васалітету. В світлі цих фактів провірмо тепер, чи унормоване Переяславським договором правне відношення України і царя Алексея мало притаманні прикмети васалітету.

З того, що ми пізнали в попередніх розділах, основними характеристичними ознаками васалітету є “трибути” (vasalna danova), призначення особи васала або затвердження його вибору сузереном та власльна присяга, а також безумовний послух васала для сузерена, який маніфестувався звичайно тим, що васаль мусів являтися у сузерена, щоб зложить йому окремий поклін; васаль мусів постійно тримати свого зв'язкового урядника для відбору наказів сузерена; заступство власальної держави і її громадян назовні належало сузеренові; власльна держава була в'язана міжнародними договорами сузерена без згоди васала; власльна держава не мала права укладати будьякі міжнародні договори з третіми державами. Коли дивитись із становища власальної держави, то у власальній державі владні права є обкроєні численними характеристичними обмеженнями. Власльна держава в додатку ще обтяжена постійними повинностями. Проте, навіть ті владні права, які власльна держава має, набула вона тільки як наділений їй сузереном привілей. Всі владні права належали сузеренові, а він тільки відсту-

пав деякі з них васалеві, накладаючи на нього при тому означені обов'язки.

Згідно з основною засадою права, хтось може надати комусь другому тільки такі права, які він сам мав. Не маючи якогось права, не можна його передати чи надати комусь іншому. Отож які владні права цар Алєксей Михайлович міг передати щодо Української Держави гетьманові Хмельницькому і Війську Запорозькому, тобто Українській Державі, коли той цар до хвилини укладення Переяславського договору взагалі не мав ніяких прав до цієї Української Держави? Не маючи що відповісти на це основне питання, дотичні дослідники умудрилися сконструувати свій васалітет так, що Військо Запорозьке в Переяславі устами свого гетьмана буцім відрікається своєї державності, тобто всіх своїх власних прав на користь царя Алєксея тільки на те, щоб від того ж царя його привілеем отримати лише деякі з тих своїх прав, а одночасно ще зобов'язатися тому цареві до різних повинностей! Знаючи, які правні обмеження відзначають васалітет, тим самим знаємо також, яких владних прав на основі Переяславського договору гетьман Хмельницький і Військо Запорозьке не сміли мати та які повинності мусіли б на себе прийняти, якби їхнє відношення до царя Алєксея Михайловича було васалітетом.²¹⁾

Одною з основних ознак васалітету є трибу

21) Гітлєр у такий спосіб установив “райхспротекторат над Чехією і Моравією”, заставляючи президента ЧехоСловаччини, запрошеного підступом до Берліну, під примусом підписати зрешення своєї державності в користь Німеччини, щоб потім в дорозі ласки від Німеччини отримати становище протекторату. Такої примусової ситуації в січні чи в березні 1654 р. для України не було.

vasalja в користь сузерена. Вже старинні Греки чітко відрізнювали “ф о р о с” (тобто трибут) від “с і н т а к с і с” (складка) і зв’язували тільки з плаченням “форосу” відношення залежності, а ніколи з плаченням “сінтаксісу”. Висоту “форосу” (трибуту) визначає одностороннім актом надрядна держава, вживає його по своїй волі на свої власні цілі і потреби та може його навіть силою стягнути з підлеглої держави. Натомість про висоту “сінтаксісу” (складки) договорюються дотичні держави, як рівнорядні члени заложеного союзу для означеної спільної мети. Підлеглість держави спирається на признання підлегlosti самою підлеглою державою. Коли ж це признання підлеглої держави в ній захітане, то зникає і сама підлеглість. В плаченні трибуту проявляється признання підлегlosti.²²⁾ Тому то васалітет вимагає обов’язкового і правильно плаченого трибуту васала.

В середновіччі витворився звичай платити трибут як знак, символ, першенства другої держави. І так платили трибут різні держави другим, між іншим та-кож Польща — папській державі. Дуже часто європейські держави були примушенні платити трибут Туркам і Татарам. Дивлячися на це із становища Турків чи Татар, плачений такий трибут був знаком залежности цих держав від Турків чи Татар. Знову ж європейські теоретики в цьому трибуті добачають оплату цих християнських держав Туркам чи Татарам за забезпечення собі торгівлі і зв’язку на основі зобов’язань, що мали б випливати з якогось роду торговельних договорів.²³⁾ У ярликах, які оповістив Сойсаль, стрічаємо заклики Кримських ханів, а навіть їх везирів до Яна Казимира і його канцлера на-

22) Trippel: Die Hegemonie, 140.

23) Jellinek: Die Lehre von den Staatsverbindungen, 125.

приклад такого змісту: “силою давних постанов щорічно будете посылати нам гарач” або “висилайте в цілості данину за чотири роки”, або “здавен усталені подарунки щорічно своєчасно будете посылати до Кам’янця, з нашої сторони приймуть люди і заберуть їх” або “пішлете нам подарунки, які ви на підставі давніх прав звичайно давали нашим предкам” і т. д.²⁴). Опріч щорічної данини, називаної по-татарськи “хазінє” або “вірг-у”, яку платила Польща Кримському Ханатові, платила вона ще щорічно Кримському ханові “пішкеш”. Ярликом хана Іслям Гірея з 1654 року повідомлено короля Яна Казимира, що цар Алексей Михайлович, покликаючися на плачені з діда-прадіда Кримським ханам подарунки просить у хана помочі і війська.²⁵).

При цих історичних фактах стоїть історичний факт, що Військо Запорозьке, тобто Українська Держава, до часів цариці Катерини Другої не то що не платила ніякої васальної данини, але взагалі не платила будь-яких оплат другим державам. Цар Петро I підкреслює у своїх маніфестах: “Можем непостидно рещи, что некоторий народ под солнцем такими свободами и привileями и легкостью похвалитися не может, как по нашей царского величества милости Малоросийский, ибо мы единого пеняза в казну нашу во всем Малоросийском краю с них брать не повелеваем”.²⁶) Катерина II, посылаючи Рум’янцева в Україну після скасування Гетьманщини, пише йому в своїй інструкції, що Україна не платить ніяких податків, хоча “по уговорним пунктам Богдана Хмельницького”

---

24) Др. Абдулаг Зігні Сойсал: Ярликі кримскіє ... стор. 14, 21, 34, 55.

25) Тамтаки стор. 87, 12, 47.

26) М. Грушевський: Переяславська умова, ст. 29.

повинна би платити податки. Катерина скаржиться, що від часу знесення мит між Україною і Московією мусить вона відводити на Україну по 48.000 рублів річно.²⁷⁾ Як Катерина свою грабіж в Україні хотіла прикрити гетьманом Богданом Хмельницьким і буцім то прийнятими цим “уговорними пунктами”, так само всупереч вище наведеним фактам дотичні дослідники хотіли б доказувати васалітет Української Держави з Переяславського договору тими самими буцім то “договірними пунктами”, що походять із проєкту царя з березня 1654 р.

Перша стаття з проєкту царя з березня 1654 р. в тій її перефабрикації, в якій її Москва останньо підсугає, звучить так: “щоб по містах урядники були обирані з людей того гідних; будуть вони повинні підданими царського величества правити і всякі доходи по правді віддавати до казни; а то тому, що воєвода царського величества, приїхавши, почав би права їх ламати і якісь устави заводити, а це було б (Українцям) прикро; а як будуть місцеві старшини, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами”.²⁸⁾ Дотичні дослідники, спираючи свій васалітет на цій першій статті, навмисно забувають пропустити цю статтю статтям 2, і 4. Стаття 2 каже: “Писареві військовому по милості царського величества щоб давано 1,000 польських золотих, на підписків (канцеляристів) і на суддів військових по 300 золотих польських, на писаря судейського по 100 п. золотих, на писаря й хоружого по 50 п. золотих, на хоружого сотенного по 30 золотих, на бунчужного геть-

27) Тамтаки, ст. 29: За рік 1780 стягнула Катерина з України біля 2,000,000 рублів. Це було після того, як вона оподаткувала Україну.

28) Переклад статей подаємо тут за М. Грушевським.

манського по 50 золотих". Стаття 4 постановляє: "На роботи військової гармати, на пушкарів і всіх робочих людей, що бувають при гарматі, аби царське величество зволив вчинити милостиву ласку на зимове прогодування і пристановище, також на гарматнього обозного 400 золотих, а на хоружого гарматнього 50 золотих". Річево зміст першої статті треба поставити після змісту 4 статті, але царська сторона, спекулюючи на те, що ануж українська сторона прийме прислані їй статті з Москви, поставила їх у такому порядку і в такій формі їх зредагувала, щоб виходило зразу зобов'язання України платити цареві податок, а потім ласка царя для України з того, а з того дальше ще підлеглість України цареві.²⁹⁾ Але поминаючи те, то все таки навіть з того договірного проекту царя видно виразно, що в Москві в березні 1654 р. мова йшла про "дам, як ти даєш". За "всякі доходи" що мають "по правді" відходити з України в царську "казну", мала б Українська Держава від царя отримувати означену суму "золотих польських". Про васальну данину все таки нема мови. В січні в Переяславі і в березні 1654 в Москві могла бути мова про фінансову вируку України чи про позику України в царя і про спосіб її сплачування. В Україні, що була до 1648 р. під Польщею, була в обігу польська валюта. Після повалення польської влади в Україні і під час довгих воєн не було змоги завести в Українській Державі свою власну валюту. Потребуючи грошей на утримання державного апарату, звернувшись Уряд Укра-

---

29) Що ці статті в такім вигляді не укладала українська сторона, але царська, видно хочби з 6 статті. Вона каже: "Про митрополита київського дано послам усний наказ. А в розмовах посли били чолом, щоб царське величество велів дати свою государеву жаловану грамоту на його маєтності".

їнської Держави до царя Алексея за фінансову вируку, позику потрібної їй валюти, на яку складалися б номінальні платні вищого урядового персоналу Війська Запорозького. Хитрий думний дяк Алмаз Іванов, а може аж його наслідники, для фінансової і політичної спекуляції царя,уважали вигіднішим не каводити повної суми евентуальної узгідненої позики, тільки навести номінальну платню окремого урядника з кожного ступня персоналу Війська Запорозького. До державної позики Війська Запорозького в царя не дійшло, бо гетьман Богдан не прийняв присланого з Москви проекту і тому Україна не потребувала відводити ніяких доходів із своїх джерел до казни царя.

Богдан Хмельницький був обраний гетьманом на Запорозькій Січі. Його гетьманство визнала не тільки ціла Україна, але й усі держави, з якими він стояв у дипломатичних взаєминах, зокрема і цар Алексей Михайлович. При кінці 1653 року, отже ще до Переяславського договору, той цар, висилаючи своє посольство посылав його виразно до "Гетьмана Богдана Хмельницького і всего Війська Запорозького". Тим самим цар ще тоді визнав Хмельницького гетьманом без того, щоб якимсь окремим актом призначити його гетьманом.³⁰⁾ Також не призначає і не за-

---

30) У взаєминах держав виробився звичай, що коли стрічаються голови держав або їх представники, то вони обмінюються подарунками. Такими подарунками є різні цінні і навіть чисто практичні речі: шабля, расовий кінь, дорогі футра, одяг, золоті речі і т. д. Тепер це є мистецькі твори, але буває й таке, як наприклад те, що сіамський король при відвідинах Праги отримав у подарунку 100 пар черевиків. Був і є звичай міжнародної чесності, яку не можна ототожнювати з колишньою формальною повинністю васаля. З факту, що цар висилаючи до гетьмана своє

твірджує цар Алєксей наслідників гетьмана Богдана Хмельницького. Україна сама вибирала собі гетьмана і то навіть таку особу, яка цареві не була мила, як наприклад Виговського. Пізніші царі часто втручувалися фактично у вибір, але формально Україна вибирала свого гетьмана по своїй волі. Якщо Українська Держава повідомляла про особу вибраного гетьмана кожночасно московського царя, то робила вона так само, як і кожна держава робить це навіть нині, повідомляючи про зміну голови держави інших голов держав, з якими вона стоїть у дипломатичних зв'язках.

Про значіння присяги при тодішніх міжнародних договорах ми вже згадували. Була в нас мова також про присягу в Переяславі. Тут ще тільки під-

---

посольство післав йому, попри прapor, булаву, шапку і каftan, хочуть деякі дослідники виводити інвеституру гетьмана царем, мовляв, “і султан передавав своїм васалям каftan”. Одночасно з посольством царя прибули в Україну також посольства від Польщі і Туреччини. Всі вони, як водилося тоді, привезли подарунки і то далеко цінніші від московських. Султан між іншим прислав гетьманові аж 6 каftanів! Подарунки султана були завинуті в шовк, подарунки Польщі в килим, а ті від царя в... рогожу! З цього приводу віщував отець Гурський в своїй промові, що нарід, котрий звяжеться з Туреччиною, буде одіватися в шовк, той нарід, що звяжеться з Польщею, буде мати килими, вкінці той нарід, що зв'яжеться з “Московитянами облечеться в рогожки і подрогожки”.

Треба ще підкреслити, що промови, які виголосувало згідно із статейним списком царське посольство, явно сфабриковані, як і добра половина того, що в цім списку міститься.

креслимо, що ніяк не дається підтягнути присягу в Переяславі під поняття васальної присяги, бо ж у Переяславі присягав не сам гетьман, але й інші урядники Української Держави та звичайні громадяни з одного боку, а царські посли з другого. Свою “чолобитну” цареві Москвини заправляли фразою “бачити пресвітлі очі царського величества”. Ні гетьман Б. Хмельницький, ні його наслідники зовсім не були цікаві “бачити пресвітлі очі царського величества” і так їх ніколи і не бачили. Отже іншими словами, вони ніколи не складали цареві васального поклону. Цар на віть не зважувався жадати від гетьмана Б. Хмельницького, щоб він прийшов зложити йому такий поклін. Також ні гетьман Б. Хмельницький ні його безпосередні наслідники не держали свого зв'язкового при царях для відбору наказів для “vasala”. Нема сумніву, що якби Москва мала право трактувати голову Української Держави як свого васала, то вона була б так його трактувала і вимагала б від гетьмана, щоб він сповнив свій васальний обов'язок, якби такий обов'язок справді існував.

Як до Переяславського договору, так і післянього за життя гетьмана Б. Хмельницького і його безпосередніх наслідників Українська Держава заступала сама себе і своїх громадян перед третіми державами. Отож право заступства назовні не перейшло цим договором на царя. Цим договором Українська Держава не позбулася права укладати і заключувати всякі договори з третіми державами. Вже після Переяславського договору гетьман Б. Хмельницький уложив був договори із Швецією (1657) та з Семигородом (1656). По словам Бутурліна, договір із Швецією був зверне-

ний проти Польщі і головним чином проти Москви.³¹⁾

Як бачимо, Переяславський договір заложив таке правне відношення між Українською Державою і царем Алексеєм Михайловичем, яке не містить у собі ані однієї характеристичної ознаки того правного відношення, що його наука права означає поняттям васалітету. Познак васалітету не мало правне відношення між Українською Державою і московськими царями за весь час існування Української Держави аж до її насильного скасування та інкорпорації України до російської імперії. ..Навіть тоді, коли “холоп його царського величества”, Брюховецький, “вдарив чолом цареві українськими городами”, не зайдло між Українською Державою і царем відношення васалітету, бо на вістку про таку “чоловитну” спалахнула ціла Україна повстанням проти Москви, а “холоп” за свою чоловитну був усунений.

По порядку ми мали б тепер розглянути питання, чи відношення між Українською Державою і царем містило в собі ознаки “квазі-протекторату”. Однаке ми того порядку тут притримуватися не будемо, бо ж наперед для легшого розгляду мусимо з'ясувати питання протекторату взагалі і при тому вже також спинитися над питанням, чи Переяславський договір передбачував протекторат царя Алексея над Україною. Щойно потім прийде черга на квазі-протекторат.

---

31) Яковлів: Укр.-моск. договори, стор. 46. Липинський, стр. 312.

Тут ще слід замітити, що Швеція в ті часи і ще довго пізнішеуважалася “наслідним ворогом” Москвії.

ЧИ ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ДОГОВІР МІСТИТЬ ПРОТЕКТОРАТ?

Міжнародний протекторат³²⁾ це матеріально формально-юридичне відношення між двома або й більше державами. Матеріальна сторінка того відношення залежить з одної сторони на постійній потребі охорони слабшої держави сильнішою державою або й кількома такими державами, а з другої сторони на постійному обов'язку сильнішої держави або й кількох таких держав давати охорону слабшій державі. Формально-юридична сторінка того відношення залежить знову на правній зависимості хороненої чи протегованої держави від охороняючої чи протекторської держави або й більше таких держав. Основною ознакою міжнародного протекторату є те, що протекторська держава, яка дає охорону, сама веде або хоч контролює ведення зовнішніх справ протегованої держави. Цей факт такого контролювання зовнішніх справ протегованої держави протекторською державою, обмежує значно дієздатність протегованої держави. Протегована держава не має вільної руки у веденні своїх зовнішніх справ. Це ставить її в означену залежність від протекторської держави. Таке обмеження протегованої держави щодо ведення своїх зовнішніх справ є оправдане тим, що протекторська держава не могла б перебрати обов'язку охороняти слабшу державу, якби вона дала їй вільну руку в ділянці зовнішніх справ, де саме є найбільша небезпека вмотатися в міжнародні спори та виставити своє існування на небезпеку.

---

32) Від міжнародного протекторату треба відрізнисти колоніяльний протекторат. Його часто звуть також заморським протекторатом.

Міжнародний протекторат закладають договором суверенні держави. В противенстві до васалітету, при протектораті громадяни протекторської і протегованої держав є взаємно чужинцями. Іншими словами, в протектораті маємо до діла з міжнародним відношенням двох держав, а не з правним відношенням в одній державі (міжнародно-правне відношення проти державно-правного відношення).

Також ті дослідники, які хочуть добачувати у Переяславському договорі протекторат, спирають свою теорію на статтях, які пропонував цар через гетьманських послів у березні 1654 р., хоча цих пропонованих царем статей гетьман не прийняв. Царські представники в Москві, редактуючи хитро свої пропоновані статті як нібито пропозиції гетьмана Б. Хмельницького, давали відразу на кожну таку пропозицію готову відповідь царя в формі “резолюції”; вони припускали, що гетьманський уряд не добачить зміни і прийме пропозицію. Під п'ятою статтею знаходимо таку резолюцію: “Послів з добрими ділами приймати і відправляти і писати царському величеству вірно і скоро, за чим вони приходили і з чим їх відправлено. А котрі посли будуть присилатися із справами противнimi царському величству, тих послів і післанців затримувати в Війську та писати про них зараз же до царського величества, а без дозволу царського назад їх не відправляти. А з турецьким султаном і з польським королем без волі царського величества не мати зносин”. На цій резолюції саме спирають дотичні дослідники свій протекторат, недоглядаючи факту, що статті з резолюціями не ввійшли в силу, як цього собі бажала Москва, а залишилися тільки проектом царя у відповідь на іншу пропозицію гетьмана.³³⁾

---

33) Текст “резолюції” тут подано за перекладом М. Грушевського.

Приводом для Переяславського договору, як вже знаємо, була потреба допомоги для України в її обороні перед загрозою Польщі. Ця підмога була одночасно також предметом самої умови. Тому не можна сумніватися, що як у січні в Переяславі, так і в березні 1654 року в Москві договірні сторони мусіли виразно домовлятися не тільки про те, як ця підмога царя має проявлятися на практиці, але також про те, як обидві договірні сторони разом і кожна зокрема мали б поступати також поза воєнними акціями сутичності з Польщею.³⁴⁾ Як ми вже підкреслювали на вступі, союз із воєнною метою містить у собі узгіднення не тільки мілітарної, але й дипломатичної акції союзників.³⁵⁾ Укладаючи договір із такою метою, договірні сторони звичайно взаємно зобов'язуються не тільки не входити на власну руку і без відома другої сторони в договірні відносини з ворожими державами чи з деякими третіми державами, але взаємно себе інформувати про ці ворожі і ці деякі треті держави. Таке обмеження себе в ділянці зовнішніх справ не є для договірної держави обмеженням у розумінні міжнародного протекторату. Воно торкається тільки деяких означених зовнішніх справ даної держави

---

34) Згідно з “резолюцією” щодо 5-тої статті виходить, що цареві Алексеєві особливо залежало на тому, щоб роз'єднати Україну і Туреччину. Тому цар бажав, щоб обмеження в ділянці зовнішніх справ було поширене також на Туреччину, з якою гетьман Б. Хмельницький мав договір від 12 квітня 1653. Гетьман не зривав свого відношення до султана (Грушевський, Історія, т. IX, стор. 109).

35) Німецький військовий учений Клявзевітць каже, що “війна це продовження ведення зовнішньої політики іншими засобами”.

у її відношенні до деяких інших держав. Натомість при протектораті це обмеження торкається зарадничо всіх її зовнішніх справ у її відношенні до всіх держав.

Обмеження держави в ділянці тільки деяких зовнішніх справ у відношенні тільки до деяких третіх держав при договорах із мілітарною метою є обосторонне. Отож такою самою мірою, якою була обмежена Українська Держава Переяславським договором в ділянці зовнішніх справ, мусів бути обмежений також цар Алексей тим договором у тій самій ділянці. На підставі такого договірного обмеження царя домагається наслідник гетьмана Б. Хмельницького, гетьман Іван Виговський, щоб усі переговори московського правління з третіми державами, якими була заінтересована Українська Держава, відбувалися тільки в приявності гетьманських представників.³⁶⁾ Зрештою згідно з Переяславським договором і після нього Українська Держава користувалася повною свободою у зовнішніх справах. Гетьман Б. Хмельницький провадив свою політику щодо Білорусі зовсім самостійно, самостійно стояв у дипломатичних взаєминах із Швецією, Бранденбургією, Угорчиною, Англією, Молдавією, з імператором “Святої Римської Імперії Німецького Народу” і т. д.³⁷⁾ Укладався на-

---

36) М. Грушевський: Переясл. умова... ст. 23.

37) Яковлів: Укр.-москов. договори, стор. 48.

Треба ще підкреслити, що царське правління зносилося з урядом Української Держави за Б. Хмельницького і довгі роки після нього тільки через “Посольський Приказ”, тобто через департамент зовнішніх зносин, через який цар зносився з усіма іншими незалежними державами.

віть із такими державами, з якими цар не стояв у приязніх відносинах.

Із самостійним веденням своєї зовнішньої політики після Переяславського договору гетьман Б. Хмельницький не потребував ховатися і зовсім не ховався перед царем Алексеєм. Дня 2 травня 1655 писав гетьман до царя: “Ми вже чотири роки ведемо переговори з королевою Швеції про союз, щоб вона допомогла проти Ляхів”.³⁸⁾ У 1657 році гетьман Б. Хмельницький заявив окольничому Бутурлінові, що гетьманські прибутки йдуть на видатки послам і на військові потреби.³⁹⁾

Але не тільки Б. Хмельницький веде свою зовнішню політику після Переяславського договору зовсім самостійно. Те саме робить також його наслідник гетьман Виговський. Цар Алексей не тощо не має ніяких договірних підстав противитися самостійному веденню зовнішньої політики Української Держави, але навіть покликується на це право України. В п'ятім пункті московського проекту, котрий боярин Хитров предкладає гетьманові Виговському в 1658 році, звертається цар до Української Держави, щоб вона вислала до шведського короля послів і приєднала його до миру з Московією. Отож цар після Переяславського договору звертається до уряду Української Держави з проханням о посередництво між Москви-

---

Гляди: Лев Окіншевич — Приказ “Малые Росіи” Московської Держави в XVII ст. (Праці Комісії для виучування західно-руського і українського права, УАН, Київ, 1925, стор. 109).

38) М. Грушевський: Історія, т. IX, ст. 107.

39) Яковлів: Московські проекти договірних пунктів з гетьманом І. Виговським, ст. 120.

єю і Швецією, тобто визнає статут суверенності України в міжнародній політиці.

Як бачимо, не може бути й мови про те, що Переяславський договір заложив протекторат над Українською Державою. У відношенні України до царя Алексея не має основної характеристичної ознаки протекторату. Таку ознаку можна б додбачити аж тоді, коли Петро I посадив біля гетьмана Івана Скоропадського свого резидента Андрея Ізмайлова, який мав слідити також за зовнішньою політикою України. Це однаке не сталося на основі Переяславського договору, але проти нього. Цей факт був не правним відношенням, а безправним насильством.

ЧИ УКРАЇНА БУЛА В КВАЗІ-ПРОТЕКТОРАТИ?

Вище ми з'ясували основне поняття протекторату і при тому переконалися, що Переяславський договір не міг заложити відношення протекторату. Тепер можемо легше перевірити питання, чи цей договір не заложив все таки відношення квазі-протекторату.⁴⁰⁾

Коли обмеження свободи держави щодо ведення її зовнішніх справ є основною ознакою протекторату і одною із основних ознак васалітету, то основною ознакою квазі-протекторату є обмеження свободи держави щодо ведення своїх внутрішніх справ. При квазі-протектораті протектор залишає протегованій державі самостійне ведення її зовнішніх справ, але застерігає собі договором свій вплив на внутрішні справи протегованої держави. Типовим прикладом квазі-протекторату є відношення З'єднаних Держав

---

⁴⁰⁾ Латинське слово “квазі” (quasi) означає “ніби”. Тому слово “квазі-протекторат” можемо перекласти на українську назву “ніби-протекторат”.

Америки до Куби. З'єднані Держави Америки мають право на підставі договору з Кубою у випадку порушення внутрішнього ладу в Кубі привернути там цей лад військом. Розуміється, що хоча формально протекторська держава при квазі-протектораті має договірне право впливати тільки на внутрішні справи протегованої держави, то силою цього факту вона має також фактично великий вплив на ведення зовнішньої політики протегованої держави, хоча це договором не є застережене. Якщо протекторській державі не подобається зовнішня політика протегованої держави, то вона може знайти собі "причину" добачувати внутрішній нелад у протегованій державі і навести військовою силою "порядок" у протегованій державі згідно із своїми бажаннями, а при тому змінити напрям зовнішньої політики протегованої держави. Подібне до відношення до Куби, мають З'єднані Держави Америки також до Гаїті, Гондурас, Нікарагуа і Панами. Право ЗДА втручуватися у внутрішні справи цих державок спирається також на договорах. Виникло воно з огляду на потреби цих держав отримувати фінансову підтримку із ЗДА. Зрештою ЗДА формально із своїх прав до внутрішньої інтервенції користали тільки вийнятково. З другого боку знаємо випадки, де держави затягають позику від інших держав і при тому віддають державам-вірителям деякі державні монополі, мита і тим подібне, що їх держави-вірители стягають таки на території держав-довжників і то навіть своїми державними органами, тобто своїми урядовцями. Все ж такий факт не дає в наслідку правну залежність держави-довжника від держави-вірителя.⁴¹⁾

---

41) Такими прикладами є міжнародна комісія для контролі державного довгу Туреччини, що діяла з 1879 р.; міжнародна фінансова комісія для Єгипту з

Коли гетьман Б. Хмельницький переговорював з царем Алексеєм в справі допомоги проти Польщі, то він між іншим також просив через свого посла Капусту вислати до Києва одного воєводу з 3,000 вояків. Таким кроком бажав гетьман, очевидчаки, заманіфесувати перед Польщею, що цар Алексей є союзником України і що він постоїть своєю військовою силою проти Польщі. На переговорах у Переяславі в січні 1654 р. заторкнув цю справу царський посол Бутурлін і просив гетьмана дати перепустку тому воєводі, який мав би увійти з військом царя до Києва. Коли Бутурлін повідомив царя з Переяслава про умову в цій справі з гетьманом, то цар призначив до Києва воєводу Куракіна. Вному наказі Куракінові дня 30 січня 1654 р. цар виразно дає розпорядження воєводі, що його висилають для охорони Києва від приходу "польських і всяких військових людей".⁴²⁾

Укладаючи в ійсъко в і договори, держави часто зобов'язуються у випадку потреби вислати на територію союзної держави навіть цілі армії в допомогу і дати залоги для твердинь у союзній державі. В такому факті міжнародне право ніяк не дабачує правну підлеглість союзної держави, яка отримала допомогу, від другої союзної держави, яка допомогу вислала. Такі факти знаємо не тільки з давніх минулих часів, але й у найновіших часах, на наших очах. Досить згадати перебування британських військ на території Франції і Бельгії в Першій і Другій Світових Війнах, а тепер перебування американських військ на базах у Британії.

1880 р.; міжнародна комісія для контролі фінансового господарства у Греції, що була покликана в 1898 після грецько-турецької війни, щоб берегти інтереси європейських вірителів.

42) Яковлів: Укр.-моск. договори, ст. 41.

З московських документів виходить, що пізніше, в часі переговорів у Москві в березні 1654 р. цар вивігнув через своїх представників бажання мати своїх воєводів опріч Києва ще у Чернігові, Переяславі і Ніжині, а принайменше ще в Чернігові. Із цих документів даліше виходить, що цар задумував цими воєводами збирати також прибути, якими мали б бути покрита, логічно беручи, та сума польських золотих, що її він мав би дати Українській Державі, як позичку. Проте, гетьман через своїх послів погоджувався тільки на прислання воєводи до Києва і то виразно тільки як пересторогу для Польщі, а прибути, по пляну гетьмана не мали бути предметом заставу і не могли бути стягані в ніякому разі чужими урядниками держави-вірителя. З тим царська сторона і мусіла погодитися, бо статті, котрі цар хотів підсунути гетьманові в березні 1654 р., вже й нічого не згадують про стягання прибутків царськими воєводами.⁴³⁾ Та не зважаючи на те, цар пробував весною 1657 р. цю справу знову видвигнути. З тою метою він вислав свого посла боярина Федора Бутурліна до гетьмана, щоб через нього вмовити в гетьмана, що на основі умови повинні бути в Україні царські воєводи не тільки в самому Києві, але також в інших містах України. Гетьман відповів тоді послові дипломатично, що він уважає московські статті з березня 1654 р. лише остатілки за обов'язуючі, оскільки, вони є згідні з Переяславським договором.⁴⁴⁾ Що ж до допущення воєвод також до інших міст України (опріч Києва), то гетьман заявив, що він “судді Самійлові і полковникові Тетері не наказував і в гадці у нього не було того, щоб царське величество по великих містах — Чернігові, Переяславі і Ніжині ве-

43) Стаття перша.

44) М. Грушевський: Переяславська умова..., ст. 6.

лів бути своїм воєводам, та збирання прибутків віддавати воєводам царського величества".⁴⁵⁾ Як знаємо, з позички Української Держави в царя нічого не вийшло і тому Українська Держава ніяких доходів цареві не віддавала.

Із наведеної вище заяви гетьмана Б. Хмельницького, яку записала сама царська договірна сторона, знову бачимо, що гетьман ніколи неуважав для Української Держави за договір прислані з Москви статті і що він цим статтям цілком виразно протиставить укладений ним із царем Переяславський договір і що, вкінці, він взагалі не визнає присланих йому з Москви статтей. Заява гетьмана, що він уважає московські статті "постільки, поскільки вони згідні з Переяславським договором", це дипломатичною мовою висказана гетьманська декларація, що гетьман прислалих із Москви березневих статтей взагалі не визнає за обов'язуючий додатковий договір. Договірні сторони не можуть визнавати договір ч а с т и н а м и . Коли одна з договірних сторін не погоджується хочби тільки з одною частиною проекту договору, то весь проект відкинений частинно одною стороною мусить бути наново узгіднений і наново списана договірна грамота з узгідненим текстом, який обі сторони підпишуть.⁴⁶⁾ Як знаємо, гетьман не погоджувався з текстом тих статтей і не підписав їх. Отож вони залишились тільки проектом царя для евентуального додаткового договору до обов'язуючого Переяславського договору.

Ще раз пробував цар добитися збирання прибутків із України своїми воєводами, але вже за дальншого наслідника на гетьманськім уряді, а саме за "холопа царського величества" Брюховецького, але ціла Ук-

45) Мякотін: I, ст. 48.

46) Makowski: ст. 392.

райна відповіла цареві всенародним повстанням проти такого гетьмана і змела його. Після того царі вже не робили дальших спроб аж до цариці Катерини II.

Отже ясно, що Переяславський договір не давав цареві права виконувати своїми державними органами в Україні будьякі адміністративні функції і взагалі втручатися в будьякий спосіб у внутрішні справи Української Держави. Як видно із того проекту договору, який виготовила українська влада на “принципах Переяславського договору” за часів гетьмана Юрія Хмельницького, Переяславський договір не допускав також того, щоб Москва поза плечима гетьмана взагалі мала право з кимбудь мати взаємини в Українській Державі.⁴⁷⁾.

Отже в тому правному відношенні, що було заложене Переяславським договором між Українською Державою і царем Алексеєм, нема основної характеристичної ознаки квазі-протекторату. Тому твердження деяких дослідників, що цим договором виникло відношення квазі-протекторату, не відповідає дійсності.

ЧИ З ДОГОВОРУ В ПЕРЕЯСЛАВІ ВИНИКЛА РЕАЛЬНА УНІЯ?

Зчорги переїдемо до питання про те, чи Переяславським договором була заложена між Українською Державою і Московією “реальна унія”. Що ж таке реальна унія?

Реальна унія це з'єднання двох або й більше держав під спільним монархом на основі такого договору даних держав, який творить складову частину основних законів (конституції) цих держав. Такий договір торкається спільних завдань цих держав і побудови та компетенцій спільних органів для цих держав. Одна-

---

47) М. Грушевський: Тамтаки, ст. 15.

че реальна унія могла виникнути також одностороннім актом монарха, який володів такою державою, що була з'єднана на цілій своїй території, а опісля він розділив її з тих чи інших причин на дві держави, залишаючись головою обох цих держав на відповідних підставах основного закону, який він видав. При реалізації унії йдеться не тільки про спільну династію, але також про спільність деяких інших органів найвищої влади. Okрім спільної особи монарха є спільний орган зовнішніх справ, спільне дипломатичне заступство та спільне управління збройних сил, а деколи також фінансів.

Коли перевірюємо питання, чи правне відношення із Переяславського договору мало ознаки реальної унії, то мусимо насамперед ствердити, що цим договором цар Алексей, який був головою Московської Держави, ніяк не ставав головою також Української Держави. Цим договором цар Алексей не набував ніяких владних прав в Україні. Також після Переяславського договору всі владні права залишилися в руках Війська Запорозького і його гетьмана та підлеглих йому державних органів. Гетьман також після цього договору залишився не тільки найвищим виконним органом Української Держави, але також найвищим суддею та в межах конституції також і законодавцем. Від постанов гетьмана також після Переяславського договору не було нікуди ніякого відклику.⁴⁸⁾ Цей договір не творив також спільного органу зовнішніх справ обох держав. Ресорт зовнішніх справ Української Держави також після Переяславського договору виконував генеральний військовий писар, а в державі царя Алексея зовнішні справи провадив "Посольський Приказ". З Українською Державою також після Переяславського договору цар утримував взаємини

---

48) Мякотін: I, ст. 106; М. Грушевський, тамтаки 28.

тільки через своє міністерство зовнішніх справ — тобто через Посольський Приказ. Дипломатичне заступство Української Держави після цього договору дальнє впovні залишалося в руках українських державних органів під верховним керівництвом гетьмана, як голови держави. Після цього договору Українська Держава зовсім незалежно від царя укладала й заключувала договори з іншими державами. Також валютою і адміністрацією фінансів Українська Держава не зв'язувалася з Московією, на чолі якої стояв цар Алексей. В державі царя була валюта “рубля”, яку там запровадили ще монгольські хани.⁴⁹⁾ Натомість в Україні була в той час валюта “польського золотого”.⁵⁰⁾ Навіть у зредагованих Москвою статтях говориться про валюту в Україні не рубля, а польського золотого.

Дослідники, які твердять, що Переяславським договором була заложена реальна унія, часто спирають своє твердження на так званій “жалуваній грамоті” царя, датованій 27 березня 1654 р., котру, як вже знаємо, гетьман Богдан не прийняв. В цій грамоті, є між

---

49) Хара-Даван: ст. 201. Монгольські назви “казна”, “деньга”, “алтин”, “таможня” в російській мові залишилися і до тепер, як наявні сліди монгольської фінансової організації Московії.

50) В Європі закінчився перехід від натурального до грошового господарства в IX столітті. Урядовий персонал цивільної адміністрації Української Держави був військовий. Сотники й полковники були не тільки командирами військових частин, але й цивільними адміністраторами. Урядові платні отримували всі урядники (отже й шеф держави-гетьман) частинно в натурі (земля, млини і т. п.), а тільки частинно грішми.

іншим таке речення: “служити нам, великому государю і синові нашому, государю царевичеві князю Алексею Алексеевичеві і наслідникам нашим”. Однаке на цій грамоті виразно видно, що слова “і синові нашему, государю царевичеві князю Алексею Алексеевичеві і наслідникам нашим” є дописані пізніше іншою рукою.⁵¹⁾ Отже виявляється, що Переяславський договір не створив такого правного відношення, яке можна було б уважати правно реальною унією.

ЧИ ВИНИКЛА ПЕРСОНАЛЬНА УНІЯ?

Персональна унія подібна до реальної тою ознакою, що при персональній унії є також спільний монарх у двох чи більше державах. Однаке персональна унія має також глибокі різниці у порівнянні з реальною унією. Реальна унія, як це вже знаємо з передніх пояснень, спирається на договір, зміст якого входить до основних законів об'єднаних держав; натомість при персональній унії факт спільної особи монарха заінтував зовсім припадково обставиною. Такою випадковою обставиною є або спадкове право даного монаршого роду, або вибір в одній державі на монарха особи, яка вже є монархом в іншій державі. Особа спільного монарха в ніякому разі в нічому не обмежує самостійності з'єднаних персональною унією держав, однаке через те, що об'єднані держави мають спільного голову, то вони примушенні фактично вести одинакову зовнішню політику.

Як ми бачили, гетьман Богдан Хмельницький провадив свою власну зовнішню політику, зовсім незалежну від зовнішньої політики царя Алексея Михай-

---

51) Грушевський — Переясл. умова, ст. 61, зам. 2; Історія України в документах . . . , III, IV № 197.

ловича, будучи обмеженим тільки в політиці щодо Польщі на основі Переяславського договору. Однаке це обмеження випливало із самих підстав Переяславського договору не як обмеження гетьмана в його діяльності в ділянці зовнішньої політики взагалі, але як засіб тактики спільної поведінки обох договірних сторін проти актуального ворога — Польщі. Воно було обмеженням в ділянці зовнішньої політики проти Польщі в однаковій мірі як для царя Алєксея, так і для гетьмана, а не тільки для самого гетьмана.

Коли візьмемо на увагу факт, що цар Алєксей не набув Переяславським договором ніяких самостійних владних прав в Українській Державі та що після цього договору і на його підставі залишилася повнота всіх владних прав в Українській Державі в руках її державного народу, як суверена, і в руках гетьмана, як найвищого виконного органу цього ж народу, то мусимо ствердити, що не тільки в державі Війська Запорозького, але в кожній іншій державі без огляду на форму її влади, цар, як голова держави, попри такий державний орган, яким був гетьман з огляду на свої владні права в цій державі, не міг взагалі мати якогось місця. .. В додатку не сміємо також забувати, що гетьман Богдан Хмельницький, від хвилини, коли збудилася в нього свідомість, що він “єдинсвладець”, до кінця свого життя пляново працює в тому напрямі, щоб найвищу владу Української Держави (тобто гетьманську булаву) раз на завжди запевнити свому родові. Гетьман Богдан Хмельницький старається реалізувати ідею української династії. Його ідея промошує собі шлях серед широких кіл в Україні. При смерті гетьмана Богдана Хмельницького генеральна рада вибирає на гетьмана його сина Юрія, хоча він тоді ще зовсім не надавався до того, щоб держати в своїх руках владу.

Отож Переяславським договором не ставав цар Алексей Михайлович царем Української Держави. Тому й не була цим договором заложена персональна унія Української Держави і Московської Держави.

ЧИ БУЛА ЗАЛОЖЕНА ПРОТЕКЦІЯ В РОЗУМІННІ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА?

З черги перед нами стає питання: Чи Переяславським договором була може заложена протекція в розумінні міжнародного права?

Наперед мусимо ствердити, що деякі дослідники Переяславського договору ототожнюють поняття міжнародно-правної протекції із поняттям міжнародноправного протекторату. З того факту, що московські “документи” щодо цього договору вкладають довоїрним сторонам для означення їхнього майбутнього договірного відношення такі вислови, як “під протекцію царя”, деякі дослідники визначають правне відношення із Переяславського договору як міжнародно-правний “протекторат”, а деколи називаючи його також “протекцією”.

Тим часом міжнародний протекторат і міжнародна протекція це не одно і те саме поняття, а два різni. Протекція в розумінні міжнародного права це охорона території одної держави другою державою без права втручуватися в будьякий спосіб у внутрішні чи зовнішні справи хороненої держави. При протекції міжнародного права діє засада: “протекція не потягає за собою підлегlosti”.⁵¹⁾ Відношення цих держав можна в міжнароднім праві окреслити також так, що це “охоронна приязнь”. Прикладом протекції є відношення Італії до республіки Сан Маріно.

---

51) По латинськи ця засада каже: Protectio non involvit subjectionem.

Коли ж слідимо за розумінням слова „протекція” в Україні в часі укладання Переяславського договору, то бачимо, що це розуміння тоді також не покривалося з розумінням міжнародно-правного „протекторату”. Ми бачимо при тому, що початки означення цією назвою правного відношення находяться в ділянці більше приватного і внутрішнього права, а не міжнародного права. Вже в початках гетьманування Богдана Хмельницького, державці наданих їм гетьманом маєтків старалися поставити їх під спеціальну „протекцію”, тобто під охорону гетьмана, якою ці маєтки звільнювалися від різного роду повинностей, що лежали великим тягарем на них, зокрема в тому воєнному часі.⁵²⁾ В дальшому розвитку, за гетьманування Мазепи, вилучувала „протекція” наділену нею особу, також з-під юрисдикції нормальних судів і підчиняла їю особу просто гетьманському судові.⁵³⁾ Аж за гетьманування Rozumovського появляються „протекціянти”, тобто наділені протекцією особи, які за наділену їм протекцію перебирають перед протектором окремі повинності. Як бачимо, в часі укладання Переяславського договору „протекція” це спеціальна охорона, спеціальна опіка, це привілей і тільки привілей, без будьякого зобов’язання у привілеєного.⁵⁴⁾ При кожному змісті поняття „протекції”, який воно в ході свого розвитку в Україні прибирало, було воно в основі інститутом приватного права.

---

52) М'якотін, I-II, стор. 106.

53) Тамтаки, I-II, стор. 28.

54) Також у сучасній розумінні „протекція” в загальному поточному, позаправовому значенні це тільки спеціальна опіка, спеціальний привілей, який протегованому накладає тільки моральну повинність вдячності.

Отож якщо українська сторона схоплювала своє майбутнє відношення до царя Алексея Михайловича, як протектора православної віри, назвою “протекція”, то вона, може й несвідомо, випозичала собі цю назву з новоствореного інституту приватного права в Україні для означення спеціальної опіки, яку мав дати Україні “протектор православної віри” цар Алексей Михайлович. Річ очевидна, що тоді українська сторона для означення цього відношення “релігійної опіки” не знаходила ще іншої назви, як зрозуміла їй назва “протекція”. ..Протекція в розумінні міжнародного права виробилася щойно в далеко пізніших часах після Переяславського договору. Ще й тепер протекція в міжнародно-правному розумінні є тільки поняттям правно-наукового порядку. Тим часом те міжнародно-правне відношення, яке було заложене Переяславським договором, було відоме в тодішній практиці.

ДОГОВІР БУВ ПЕРЕХОДОВИЙ

Всі ті правні відношення, які були вище предметом моєї всебічної перевірки з огляду на те, що під них дізні дослідники підтягають заложене Переяславським договором відношення між Українською Державою та царем Алексеєм Михайловичем, мають одну спільну характеристичну прикмету. Нею є та обставина, що всі ці відношення подумані на довший час чи пак “на вічні часи”, як висловлювалася тоді міжнародно-правна практика. Щодо Переяславського договору, то навіть само царське правління здавало собі ясно справу з того, що те відношення, яке було заложене 8 січня 1654 року в Переяславі, не було задумане на “вічні часи”, а тільки на обмежений, переходовий час. Тому царське правління формально відновляло з кожноразовою зміною осо-

би голови Української Держави (тобто гетьмана) по формі нібито той самий Переяславський договір, ста-раючися однаке при кожній такій нагоді накинути Україні по суті все нові і щораз більші й більші об-меження. В залежності від прикмет і характеру но-вого гетьмана це вдавалося цареві в більшій чи мен-шій мірі. Бувало й так, що за нового гетьмана це зо-всім цареві не вдавалося, як це було за Виговського. Тоді цар мусів навіть відкликати всі ті вимоги, що їх він ставив новому гетьманові, який відкинув їх тому, що вони були незгідні з Переяславським догово-ром.⁵⁵⁾ За гетьмана Івана Виговського царська ін-струкція свому представникові князеві Трубецькому від 7 лютого 1659 р. мусіла іти навіть назад, бо перед-бачувала навіть евентуальне відкликання царського воєводи з військом із Києва, хоча цар вислав був во-єводу до Києва на прохання самого гетьмана Богдана Хмельницького згідно з Переяславським договором. Цар мусів тоді переконатися, що правління Україн-ської Держави тим лівобережним козацьким старши-нам, які наклонювалися до царя, як царя Московської Держави, заявило: "ми козаки задніпрянські не звик-ли до неволі і нам її не треба, а коли ви піддалися цареві, то ми з Татарами на вас підемо".⁵⁶⁾ Цар му-сів тоді також погодитися навіть на те, що Україна за ціну життя своїх 50,000 синів здушить викликаний царськими провокаторами Алмаз Івановими, Кікіни-ми, Хитровими і при помочі різних Довгалів, Бара-башів і Пушкарів бунт у користь царя. І тому цар покищо мусить погодитися з фактом, що правління

---

55) Яковлів: Московські проєкти договірних пунк-тів з гетьманом Іваном Виговським, стор. 127.

56) Тамтаки ,стор. 9/125. Гарасимчук: Виговщи-на і гадяцький трактат, стор. 87.

Української Держави зложило заяву, в якій воно виразно відкликається до претенсій царя бути “протектором благочестивої віри” і домагаючись від царя виконання цього обов’язку релігійного протектора в конкретнім випадку, уклала з ним Переяславський договір.

Цар покищо мусів зрезигнувати із задуманих плянів щодо України і тому в згаданій інструкції з 7 лютого 1659 року наказує свому представництву укласти новий договір з Українською Державою, вимагаючи тільки одного, щоб не була в цім новім договорі нарушена його “царська гідність”.⁵⁷⁾ Цар мусить погодитися, що підпис гетьмана “гетьман його царського величества Війська Запорозького” — це тільки куртуазійна форма, вживана тоді в зносинах держав різного ступня, але що вона не має ніякого правного значіння для даної позиції держави щодо її незалежності у відношенні до другої. З другого боку мусів цар знати і непротестувати проти того, що Богдан Хмельницький титулував себе “гетьманом Війська Запорозького і всіх Русей”,⁵⁸⁾ як також гетьман дивився тільки з обрядового становища на те, що цар Алексей почав себе титулувати побіч “великий князь” також “цар всея Великих і Малих Русії”, перебравши цей титул від митрополита, а потім від патріярха в Москві.⁵⁹⁾

Цар мусить з бігом часу сам переконатися, що ті

---

57) Яковлів: Московські проєкти . . . , стор. 17/133.

58) Липинський, стор. 524.

59) Такий титул тоді ніхто поза Москвою не брав інакше, як обрядово. Адже польський король титулував себе також володарем Руси, а цар проти того не протестував, і навпаки, король не протестував проти вживання нового царського титulu.

чи інші титули в нього не мають не тільки реального значіння, але вони деколи є навіть іронією, коли він стрічається з подібними титулами також в інших голов держав. Так, наприклад, цар мусить терпіти факт, що той самий польський король, який очолював державу, де найбільше переслідували православну віру й церкву, прибере собі також титул “православний король”⁵⁹⁾. Цар мусить також зустрітися з наявним фактом, що деякі його титули є тільки толеровані із звичайної куртуазії, як пусті слова, але зовсім інша настане ситуація, коли він із тих титулів хоче витягнути практичні політичні консеквенції. І так цар мусить зажити, що вимушене ним від Отоманської Держави договором у Кучук Кайнарджі 1774 р. признання його “протектором православних Сходу” держави Паризьким договором з 1856 занулюють. З другого боку цар мусить толерувати також факт, що австрійський цісар титулує себе “королем Галичини і ВОЛОДИМИРІї” (тобто також території Волині, Полісся, Підляшшя і Холмщини), хоча ці території належали в тому часі до царської імперії. Цар переконується також, що австрійсько-угорський монарх титулював себе довгий час “великим воєводою Сербії”, хоча тодішній сербський король із цього австрійського титулу неуважав себе підлеглим у будьякій мірі австрійсько-угорському монархові, а з другого боку не будеуважати австрійського імператора своїм васалем чи взагалі нижчим від себе, бо ж у міжнародних взаєминах ступінь “короля” євищий від ступні “великого воєводи”.⁶⁰⁾ Також без ніяких дальших прав-

---

59) По-латинськи: rex orthodoxus.

60) Повний “великий титул” австрійського цісаря і угорського короля був такий: Цісар Австрії, апостольський король Угорщини, король Чех, Дальматії, Хорватії, Славонії, Галичини й Володимириї, Іллірії,

них наслідків остается титул австрійського цісаря і угорського короля "князь Парми і П'яченци", хоча ці території належали до італійського королівства, або титул австрійсько-угорського монарха як "король Єрусалиму", який у тому часі належав до турецької імперії.

Коротко кажучи, в нормальних дипломатичних взаєминах звичай і куртуазія було одне, а правні наслідки — друге. Ніхто не зв'язував із куртуазійними титулами і двірськими звичаями окремих панівних династій якихсь міжнародно-правних наслідків, а зокрема не роблено тих правних висновків щодо титулів, які були зв'язані із релігійними моментами. Той факт, що цісар "Святої Римської Імперії Німецької Нації"

Єрусалиму, архікнязь Австрії, великий князь Тоскані і Krakova, князь Лотарингії, Зальцбургу, Стирії, Каринтії, Карніволі, Буковини, великий князь Семигороду, маркграф Моравії, князь Горішнього Шлезька, Долішнього Шлезька, Модени, Парми, П'яченци, Гвасталії, Осьвенціма, Затору, Тешина, Фріолі, Рагузи, Цари, пануючий граф Габсбургів і Тиролю, Кибуру, Гориції, Градиска, князь Триденту і Бріксену, маркграф Горішніх і Долішніх Лужиць, Істрії, граф Гоген-Емзу, Фельдкірху, Зоненбергу, пан Триесту, Костару, мархії Венейської, великий воєвода Сербії і т. д.

Зверніть при цьому увагу на такі факти: 1) Льотарингія належала до 1871 року до Франції, а після того до Німеччини. 2) Володимирія належала до 1917 року до Росії. 3) Єрусалим належав до 1918 до Туреччини. 4) Тоскана, Карніволя, Модена, Парма, П'яченца належали до Італії. 5) Лужиці належали до Німеччини.

Не зважаючи на ці титули з чужої території, австрійський цісар був союзником Німеччини, Туреччини і Італії, а деякий час також Франції.

одержував цісарську корону із рук папи і при релігійній коронації клякав перед папою на коліна та цілував його в руку чи навіть в коліно чи черевик, зовсім не означав правої підлегlosti цісаря щодо папи в державному значенні чи навіть у загальному світському значенні. З того факту релігійної пошани цісаря перед папою ніхто не ставив у сумнів другого факту правного значення, що Свята Римська Імперія була абсолютно сувереною державою і навіть своєю рангою стояла найвище між усіма європейськими державами. Звичай, куртуазія, форми церемоніялу, що виробилися в Західній Європі, передавалися постепенно також до Московії, але там вони падали на ґрунт, як каже згадувана “Історія дипломатії”, на ґрунт “азійських умовностей”. Там “закостеніли” також перенесені грецькі форми і стали незмінними, непорушними, ніби релігійними законами Московської Держави.⁶¹⁾

---

61) Історія дипломатії, том I, стор. 236: “В 1654 році посли царя Алексея заявили цісарським дорадникам, що вони будуть керувати посольством не так, як від них вимагають, а як у посольських звичаях водиться, бо посли інших держав нам не є прикладом”.

А далі в тім самім творі на стор. 237: “Найважнішою справою є те, щоб берегти государеву честь; за государеву честь треба нам всім умерти. Насамперед треба берегти государеві титули. Перша і головна справа боронити государеву честь. Не лише нам честь, але також на світло дивитися не можемо — говорив у Франції в 1668 році (царський) стольник П. В. Потьомкін з приводу “помилки в царськім титулі, добачивши в тому великого государя нашого царського величества і його государського діла страшну провину”.

ЧИ ПЕРЕЯСЛАВСЬКИМ ДОГОВОРОМ ЗАЛОЖЕНО ВІЙСЬКОВИЙ СОЮЗ?

Тепер перейдім до останнього визначення взаємовідносин договірних сторін у Переяславськім договорі: розгляньмо питання військового союзу. Чи заложене Переяславським договором відношення договірних сторін було військовим альянсом чи пак військовим союзом?

Коли усвідомимо собі ситуацію 1648-1654 та в зв'язку з тим політичну ціль гетьмана Богдана Хмельницького, то поза всяким сумнівом мусимо прийти до висновку, що одним із основних елементів Переяславського договору була умова про спільну військову акцію договірних сторін, або іншими словами, що одним із основних елементів того договору був військовий союз.⁶²⁾ До цього висновку мусять привести об'єктивного дослідника такі історичні факти: 1) виразна згадка у звітах з переговорів, що гетьман вимагав спільної військової дії українського і московського військ проти Польщі; 2) згідно з вимогою

---

62) З-поміж усіх дотеперішніх дослідників Переяславського договору тільки Липинський добавував було в залежному тим договором відношенні військовий союз ("З дзюю України", стор. 526). Однак Липинський, не відрізняючи в особі Алексея Михайловича "протектора православної віри" від царя Московської Держави, зв'язує той військовий союз із протекторатом Московії. Говорючи в тому випадку про протекторат, Липинський змішує поняття "гарантії" з поняттям "протекторату", хоча, як ми бачили, під правним оглядом це два різні поняття, які себе взаємно виключають. Пізніше Липинський відступає від свого погляду про військовий союз і говорить про персональну унію.

гетьмана цар Алексей вислав свого воєводу до Києва із потрібним військовим відділом на знак, що цар співдіє з армією Укр. Держави; 3) після уложення Переяславського договору українські збройні сили під власним командуванням співдіяли побіч збройних сил царя Алексея проти Польщі; 4) цар Алексей, по-кликуючися на Переяславський договір, домагавсь від української сторони військової допомоги проти Швеції; 5) Статті 7, 8 і 10, що їх Москва назвала "Статтями Богдана Хмельницького", виразно вказують на те, що в Москві в березні 1654 року договірні сторони обговорювали подробиці прийнятої в основі в Переяславі умови про військову спільну дію проти Польщі та евентуально також Татар.⁶³⁾

Отож правна аналіза дотеперішніх визначень того відношення, що було заложене між сторонами Переяславським договором, знаходить правильним тільки твердження про те, що в цім договорі заінтував елемент військового союзу.

При аналізі дотеперішніх визначень заложеного Переяславським договором відношення між договірними сторонами ми знайшли один його основний елемент, а саме військовий союз.

ПРАВНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ЗАЛОЖЕНОГО ПЕРЕЯСЛАВСЬКИМ ДОГОВОРОМ ВІДНОШЕННЯ

Коли ми вище підкреслювали, що в Переяславськім договорі військовий союз є тільки одним з основних елементів, то вже тим самим ми вказали на те, що в цім договорі є ще й інший основний елемент. Як Михайло Грушевський на основі "статтейного списка" стверджує, при укладанні Переяславського дого-

63) Текст цих статей подаємо тут за перекладом М. Грушевського:

вору гетьман і старшина жадали від послів царя Алексея присяги його іменем на те, що він “буде боронити Війська Запорозького, його вольностей і його соціаль-

---

7 стаття: “Аби царське величество зволив післати своє військо під Смоленськ, не гаючися ні трохи, щоб неприятель не міг собі ради дати та сполучитися з іншими (військами), бо тепер війська (польські) утомлені, — нехай не вірить ніякому лукавству (Поляків), якби почали вимишляти”.

Так звана резолюція царя Алексея на цю статтю: “Царське величество постановив на свого неприяителя, польського короля, бояр та воєвод післати з великим військом, як просохне і почне бути паша”.

8 Стаття: “Аби наємного війська тут на польськім пограниччі для безпечності було 3,000 або ось кільки буде воля царського величества — хочби й більше”.

Так звана резолюція на цю статтю така: “Військові люди царського величества на пограниччі для оборони України завжди були і надалі будуть стояти”.

10 Стаття: “Якби мала напасти Кримська орда, тоді треба на них напустити від Астрахану і Казані, також і Донським козакам бути готовими. А тепер вона живе в братстві (з Українцями), треба дати час і її не зачіпати”.

“Резолюція” на цю статтю була така: “Наказ і повеління до козаків на Дон післано. Коли Кримські люди не будуть зачіпати, то і на них іти не велено, а коли Кримці зачіплять, то царське величество велить на них іти походом”.

ного строю”.⁶⁴⁾ Отож цар Алексей перебрав у Переяславськім договорі зобов’язання боронити певні означені об’єкти: Війська Запорозького; його вольностей і його соціального устрою. Як ми вияснили у вступі про міжнародні договори, перебрання такого обов’язку оборони є основною характеристичною прикметою такого правного відношення, яке наука права означує назвою “гарантія”. Отже другим основним елементом Переяславського договору була “гарантія”.⁶⁵⁾

Згадувані вже 1, 2 і 4 статті так званих “Статей Б. Хмельницького” вказують на те, що вже в січні 1654 р. в Переяславі, де велися “докладні розмови”, договірні сторони обмірковували справу фінансової потреби Української Держави. Правдоподібно, що

---

64) М. Грушевський: Переяславська умова . . . ст. 8.

Цими висловами гетьман і старшина означували державну самостійність України. Український народ означував цю справу так: Україна веде війну проти Польщі тому, що “латиняни віру православну викорінити хочуть”, що “польська шляхта хоче далі український народ угнітати” та що “Ляхи хочуть, аби ім’я руське (українське) не пом’янулося на землі нашій”. Усунувши той “латинізм”, ту “польську шляхту” і тих “Ляхів”, український народ осягнув соціальну її національну волю на своїй широкій території та став державним народом, називаючи свою державу далі “Військо Запорозьке”.

65) В міжнародно-правній практиці роїться від випадків таких “гарантій”. Держави гарантують одна одній або кілька держав одній або взаємно цілість території, сповнення якихсь зобов’язань, наслідство престолу, форму конституції, невтральності і т. д. Для прикладу можна б навести: Вестфальським мировим договором в 1648 році Франція і Австрія перебрали

Переяславським договором була в основі прийнята також умова про фінансову виручку Української Держави царем, а в березні того ж року в Москві представники обох договірних сторін мали оформити цю фінансову справу остаточно. Отож правдоподібно, що в Переяславському договорі був також фінансовий елемент, однаке він не міг би вплинути на засадничі визначення правного відношення, що було заложене Переяславським договором між сторонами. Для нас йде тільки питання про міжнародне публічне і державно-правне визначування того договору, а не про міжнародно-правове (фінансове) визначування взаємовідношенні договірних сторін.

На рішення гетьмана Б. Хмельницького при виборі союзника проти Польщі заважив факт, що цар

гарантію німецької конституції; Наполеон I гарантував інтегральність посідання цісареві Австрії окремим договором; Франція, Австрія і Росія гарантували стан посідання і незалежність Греції (1863); Віденський конгрес у 1815 році передбачував в окремій статті гарантію 5 великорічних держав для постійної невтральності Бельгії; договір з 1867 року гарантував постійну невтральність Люксембургу; Лондонським договором (8 травня 1852) гарантували Данія, Австрія, Прусія, Англія, Франція, а також Росія і Швеція воєводі Христіанові Сонденбургові наслідство по королеві Фридрихові VII з огляду на брак чоловічого потомства в нього; в 1833 році Франція, Англія і Росія гарантували грецьку позичку; в 1885 р. шість великорічних держав гарантували позичку Єгипту; в Паризькому мировому договорі 1856 року Австрія, Англія і Франція гарантували незалежність і інтегральність Турецької Держави; в 1775 році сусідні держави гарантували утримання давних привілеїв і вільностей шляхти в Польщі і т. д.

Алєксей уважав себе протектором православної віри. Цей факт наложив на царя Алєксея особливі зобов'язання. По своїй суті, як це ми вже виясняли раніше, гарантія обов'язує гаранта не тільки дати допомогу гарантованому і не тільки боронити гарантовані об'єкти перед всяким порушенням, але й гарант сам є обов'язаний не порушувати тих об'єктів, які він гарантував. З другого боку гарантійний договір, якщо не йдеться про взаємну гарантію, накладає на гаранта обов'язки, але не накладає одночасно ніяких зобов'язань на гарантовану сторону гарантувати якісь обекти гаранта. Отже зобов'язання при гарантійнім договорі є з-правила одностороннє і тому наука права називає гарантійні договори односторонніми договорами.

Річ ясна, що і держава, яка є гарантована другою державою, буде боронити себе також своїми власними силами. Гарант і гарантований порозуміваються про спільну дію своїх збройних сил на випадок потреби. Отож у міжнародно-правній гарантії вже тим самим міститься військовий союз. Цей військовий союз, що випливає із гарантійного договору, є однаке подуманий тільки на випадок загрози загарантованій державі. Отже він є дефензивним (оборонним) військовим союзом. Тим часом цар, покликуючись на Переяславський договір, домагався, щоб Військо Запорозьке воювало проти Шведів, з якими гетьман жив у приязні. Переяславським договором таким чином була прийнята також умова про окремий військовий союз не тільки дефензивного, але й оfenзивного характеру.

Переяславський договір укладали дві сторони: Українська Держава — Військо Запорозьке, представлене гетьманом Б. Хмельницьким і його найближчими співробітниками, а з другої сторони Алєксей Михайлович, представлений ближнім боярином Бутурліном і

його товаришами. В особі Алексея була представлена його подвійна роль: як протектора православної віри і як володаря Московської Держави. Тим договором давав гарантію Алексей своїм авторитетом протектора православної віри, який для виконання дого-вірних зобов'язань, як військовий союзник користувався засобами держави, яку він очолював; тому через його особу, як монарха, входила тим самим в зобов'язання також Московська Держава. Ставши гарантом держави Війська Запорозького, його цілості, його вольностей і соціального устрою, ставав протектор православної віри на підставі Переяславського договору одночасно також гарантом військового союзу між Українською Державою і Московською.

Як вже знаємо, Військо Запорозьке по свому устрою було народоправною республікою. Сувереном у цій республіці був державний народ. Царська сторона не могла по своїй традиції автократичної держави зрозуміти добре народоправний устрій Війська Запорозького; тому вона уважала, що для гарантії Переяславського договору треба з української сторони присяги цілого українського народу.⁶⁷⁾ Із становища права не можна цій присязі придавати іншого значіння з будьякого правильного погляду, як тільки гарантійне підтвердження і водночас як ратифікацію уложенії гетьманом у Переяславі умови. Те саме значін-

---

67) Якщо вже говорити про “присягу” українського народу, то фактично присягу зложила тільки маленька частина суверенного державного народу, отож далеко ще не весь суверений народ.

Криницький подає, що старого війта в Переяславі принесли до церкви для присяги хворого і він на другий день помер.

ня мала також присяга, яку за царську сторону зложили царські посли.

На підставі основного змісту Переяславського договору ми мусимо визначити заложене між сторонами правне відношення так: це була гарантія Алексея Михайловича, як протектора православної віри, для інтегральної Української Держави та непорушності її політично-соціального устрою, а одночасно також за гарантований авторитетом протектора православної віри військовий союз між Українською Державою і Московською Державою.

ПІСЛЯСЛОВО

Як бачимо, це правне відношення між сторонами із Переяславського договору було ясне. Договір був укладений саме для забезпечення самостійного існування Української Держави та її внутрішнього устрою. Що зробила потім Московія із цього договору при пригожих для себе обставинах, про це також знаємо: держава буцім “старшого брата” знищила мирні взаємини з українським народом, знищила його державність, а йому самому на сотні років скувала була душу й тіло.⁶⁸⁾

---

68) Після Адама й Еви всі люди в світі братя й сестри, але твердження, що українському народові московський народ своїм походженням і мовою близчий ніж наприклад, словацький, польський чи білоруський не має ніяких підстав. Ми бачили вже з вище-сказаного, наскільки московський народ близчий українському народові. Ані український народ, ані його гетьман Богдан Хмельницький ніяк не прагнули об'єднання з московським народом. Коли на Переяславській раді гетьман заявляє — “всім нам відомо, як братія наша, православні християни, Греки, біду терплять”, то московського народу тоді гетьман “брат-

Переяславський договір був би запевнив також рівновагу міждержавних сил на Сході Європи. Зла-мання цього договору, доконане Москвою, знищило рівновагу сил не тільки в цілій Європі, але й у цілому світі.⁶⁹⁾

З української сторони оформив Переяславський договір гетьман Богдан Хмельницький, що був гені-яльним полководцем світового формату, надзвичайним організатором, одним із найвизначніших держав-ників нашого народу, що зумів об'єднати весь нарід; він був творцем найсвітлішої епохи української істо-рії, зручним дипломатом і політиком. Проте, Пере-

---

нім” не назував. Також московський нарід неуважав українського народу братнім народом. Українця в Московії називали “іноземець”, “черкас”, “черкаше-нін”, “козак”, “бєлорус”, “літвін”, “літовській чело-век”, а навіть “поляк”, “польської породи” або й спо-лучали цих кілька назв разом, як наприклад: “бєло-рус черкашенін Тімофеї Трофімов син”, або “черка-шенін запорожскій козак, що бивал поляком” або “черкасских городов бєлоруси”. В кожному разі це були в Московії і для московських людей — чужинці, люди не лише іншої держави, але й іншої нації. Тому з тодішнього московського світогляду це були люди чужі, ворожі. (Проф. О. Лотоцький: Автокефалія, том II, стор. 391).

Зрештою треба тут ще підкреслити, що ані один стовп культури цього “старшого брата”, як Пушкін, Лермонтов, і т. д., що жили і творили в часі, коли державна влада “старшого брата” найбільше понево-лювала цього нібито “молодшого брата” і з ним інші народи, не підняли слова протесту в обороні гнобле-них народів. Пушкін навіть ще кидав погрозу кав-казьким народам (“смірісь Кавказ ідьот Єрмолов”).

Знову ж політичний момент був тоді такий: То-

яєславський договір — це наслідок важкої помилки гетьмана, яка своїми наслідками перерішила долю українського народу на цілі сторіччя. Основна політична помилка гетьмана полягала в тому, що він своєчасно не пішов із своєю армією на Варшаву і тим самим не усунув польську імперіалістичну загрозу для Української Держави, створюючи при тому відповідну рівновагу сил на Сході Європи. Ця помилка потягнула за собою пізнішу зміну ситуації, віднову сил королівської Польщі і важку загрозу для Української Держави з її боку. Україна потребувала тоді негайної допомоги, а її міг найскорше дати гетьманові цар Алексей, який тодіуважав себе протектором право-

---

дішня Туреччина мала важкий державний апарат, який не міг скоро діяти, бо вона свої війни вела головно своїми васалами. В конкретному випадку приходив в увагу Кримський хан, який з одного боку хотів звільнитися із залежності від турецького султана, а з другого вже дав себе Польщі переконати, що сильна Україна буде мати в наслідку ліквідацію Кримської Держави. Звідсіль походили всі зради Кримського хана, яких він допускався щодо свого союзника — Української Держави у війні проти Польщі.

69) Цар Алексей зламав Переяславський договір вже в 1656 р. Саме в тому році на обіцянку польських вельмож вибрati його польським королем цар припинив війну проти Польщі, яку він провадив спільно з Українською Державою і в обороні останньої. Ламанючи Переяславський договір все дальнє й дальнє, наслідники Алексея Михайловича довели до інкорпорації України. Ламання Переяславського договору московською стороною уважають московські учені, політики і суспільство в порядку, натомість кожний протест української сторони проти ламання того договору називають вони зрадою.

славних народів.⁷⁰⁾ ⁷¹⁾ Судячи цей крок гетьмана, треба нам не забувати, що помилки робили у всіх народів навіть найвизначніші полководці та державники. При тому ще треба узгляднувати те, що при помилці часто грає ролю незалежний від волі полководця чи державника припадок.

За наслідки Переяславського договору не можна зрештою винити гетьмана Богдана Хмельницького. В тому договорі гетьман поставив справу ясно. Цей договір довів до фатальних для України наслідків тільки через евразійську традицію царя Алексея і його дорадників. Не лише гетьман, але й ніхто поза Мос-

---

70) Як розумів “протектор православної віри” своє завдання, це скоро побачив уже й гетьман Б. Хмельницький. “Протектор православної віри” вже на саму (до того ще й неширу) пропозицію Поляків піднести йому польську корону застановляє війну в обороні православної віри. Дальший наслідник Алексея, також “протектор православної віри”, Павло Перший, робиться заразом протектором католицького Ордену Мальтезів і тому навіть накидається цьому орденові великим майстром, може, щоб у той спосіб поставити свою руку на остров Мальту на Середземному морі.

71) Щоб зрозуміти питання, чому гетьман все таки не рішився на військовий союз з турецьким султаном, але з Алексеєм, треба ще зазначити, що тут грав ролю момент релігійний і політичний. Релігійний момент, — це нетерпимість між двома релігіями: християнством і ісламом. Тоді цей момент мав далеко більшу силу ніж тепер.

ковією не міг тоді збегнути безмежних зазіхань цього автократа.⁷²⁾

Не зважаючи на все, державна традиція, яку створив великий гетьман, була так могутня, що вона зуміла поставити до боротьби український народ ще в майже три сторіччя після смерті її творця. Вона стала основовою національної свідомості і єдності синів усіх Українських Земель. Відбудова української державності в роках 1917-1920 це також частина духа великого гетьмана.

---

72) Гітлер у своїй книзі “Майн Кампф” виразно писав про свій намір нищити цілі кляси, а навіть народи. Не зважаючи на те багато політичних діячів і державників переочили цю виразну загрозу і пішли були з ним, надіючися на дотримання пізніших його обіцянок. У порівнянні з тим хитрий і лукавий Алексей та його дорадники не прозрадили своїх намірів ніякою книжкою чи публікованою політичною програмою.

Л И Т Е Р А Т У Р А :

- 1) Dr. Carl Abel: Gross—und Klein—Russisch. Aus Ilchester-Vorlesungen über vergleichende Lexikographie gehalten an der Universitaet Oxford (1883). Im Auftrage des Verfassers aus dem Englischen übersetzt von Rudolpf Dielitz. Leipzig und Berlin. Verlag von Wilhelm Friedrich. Koenigliche Hofbuchhandlung. 1885.
- 2) А. А. Быковъ: Патрархъ Никонъ. Біографический очеркъ. Жизнь замъчательныхъ людей. Біографическая бібліотека Ф. Павленкова. С.-Петербургъ. Типографія Товариства "Общественная Польза". Больш. Подъячая, №39. 1902.
- 3) Karl Hammerdoerfer: Geschichte der Ukrainischen und Zaporogischen Kosaken, nebst einigen Nachrichten von der Verfassung und den Sitten derselben. Leipzig 1789 in der Weygangschen Buchhandlung.
- 4) Dr. Antonin Hobza: Uvod do Mezinarnodniho Prava Miroveho. Cast I. V Praze 1933. Nakladem vlastnim. Knihtiskarna "Typus", Praha-Smichov.
— " — C'ast II. V Praze 1933. — " —
- 5) Михайло Грушевський: Історія України-Руси. Тому девятоого перша половина. Державне видавництво України. 1928.
- 6) Михайло Грушевський: Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статі і тексти. Київ 1917. З друкарні Акц. Т-ва "Петро Барський" Хрестатик 40.
- 7) Dr. George Jellinek: Die Lehre von den Staatsverbindungen. Wien 1882. Alfred Hoelder. K. k. Hof—und Universitaetsbuchhandler. Rothenthurmstrasse 15.
- 8) История Дипломатии. Том первый. Под Редакцией В. П. Потемкина. Библиотека Внешней Политики. Огиз. Государственное социально-экономическое издательство. Москва 1941.
- 9) Історія України в документах і матеріалах. Том III. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569 — 1654). Академія Наук У.Р.С.Р. Інститут Історії України. Видавництво Академії Наук У.Р.С.Р. Київ 1941. Склали проф. М. Н. Петровський і В. К. Путілов.
- 10) Dr. Karel Kadlec: Dejiny verejneho prava ve Str'edni Evrope. V Praze. Nakladem vlastnim. Vytskla Knihtiskarna "Typus". Praha-Smichov. 1928.
- 11) Dr. Georg Quabbe: Die voelkerrechtliche Garantie. Abhandlungen aus dem Staats—und Verwaltungrecht mit Einschluss des Kolonialrechts und des Voelkerrechts. 24. Heft. Breslau. Verlag von M. & H. Marcus. 1911.
- 12) Проф. В. Ключевский: Курс Русской Истории. Часть I. Переиздание. Социально - экономическое издательство. Москва 1937.
— " — Часть II.
— " — Часть III. 2-е издание.

- Государственное издательство. Москва 1923. Петроград.
— ” — Часть IV. Переиздание. Государственное
Социально-экономическое издательство. Москва 1937.
— ” — Часть V. Переиздание. Государственное Со-
циально-экономическое Издательство. Москва 1937.
- 13) Wacław Lipinski: *Z dziejów Ukrainy*. Kijow MCMXII. Dru-
kowane w Krakowie. Krakow D. E. Friedlein. Warszawa
E. Wende i Sp.
- 14) Проф. Олександр Лотоцький: Автокефалія. Том I. Засади
Автокефалії. Праці Українського Наукового Інституту том
XVI. Варшава 1935.
— ” — Том II. Нарис Історії Автокефальних Церков.
Варшава 1938.
- 15) Julian Makowski. *Prawo Miedzynarodowe*. Wydanie drugie
uzupelnione. Warszawa 1922. Nakladem ksiegarni F. Hoesicka.
- 16) В. А. Мякотинъ: Очерки Социальной истории Украины въ XVII-
VIII вв. Томъ I — Выпускъ I. Прага 1924. Печатано в тип.
“Легиографія”. Прага-Вршовице.
Томъ I — Выпускъ II. Прага 1926. — ”;
Томъ I — Выпускъ III. Прага 1926 — ”.
- 17) Franz Obermaier: *Ukraine. Land der schwarzen Erde*.
Wiener Verlags Gesellschaft 1942.
- 18) Dr. Abdullah Zihni Soysal: *Jarlyki Krymskie z czasow Jana
Kazimierza*. Instytut Wschodni w Warszawie. Studia Wscho-
doznawcze. T. 2. Warszawa 1939.
- 19) Dr. Heinrich Trippel: *Die Hegemonie. Ein Buch von fuehr-
enden Staaten*. Verlag von W. Kohlhammer. Stuttgart 1936.
- 20) E. von Ullman: *Voelkrecht*. Tubingen. Verlag von J. C. B.
Mohr (Paul Siebeck) 1908.
- 21) Actes de 1654 relatifs a l'Union de l'Ukraine avec l'Etat
Moscovite et aux Conditions de cette Union (2) Imprimeries
Reunies C. A. Lausane. 1654 Traite de Pereislav. Redaction
de “L'Ukraine”. 23, Avenue de la Gare. 1926.
- 22) Др. Еренжен Хара-Даван: Чингис-Хан как полководец и его
наследники. Культурно-исторический очерк Монгольской
империи XII - XIV века. В двух частях. Издание Автора.
Белград 1929. исп. М. Г. Ковалев в тип. “Феникс”. Белград.
Кр. Петра 5’.
- 23) Jean Benoit Scherer: *Annales de la Petite-Russie; ou historie
des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de l'Ukraine*; A
Paris. Librairie Rue & Hotel Serpente 1788.
- 24) Проф. Андрій Яковлів: Українсько-Московські Договори в
XVII - XVIII віках. Праці Українського Наукового Інституту
Том XIX. Варшава 1934.
- 25) Проф. Андрій Яковлів: Московські проекти договорних пун-
ктів з гетьманом Ів. Вітговським. Записки Наукового Товари-
ства ім. Шевченка. Том CLII, випуск III. Львів 1933.

УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИЧИЙ СОЮЗ

БРАТСЬКА ДОПОМОГОВА І ОБЕЗПЕЧЕНЕВА ОРГАНІЗАЦІЯ

Основана в році 1910, інкорпорована в році 1911 має понад 20.000 членів з фондами на покриття обезпечення членів у сумі біля 5.000.000 доларів.

Осідок Централі Українського Робітничого Союзу міститься в Скрентоні, Пенсильванія, а 324 Відділи Союзу працюють по всіх стейтах Америки та в Канаді.

У. Р. Союз має найновішого роду обезпечення для старших і дітей. У. Р. Союз приймає юних членів від уродження до 60-го року життя та на суму від 250 до 2.000 доларів. Видає тижневик на 8 сторінок Народну Волю і додаток місячний в англійській мові.

На основі свого статуту Український Робітничий Союз веде не тільки братську допомогу, обезпеченеву і культурну діяльність в Америці і в Канаді, але також підтримує морально і матеріально визвольні змагання українського народу в Україні.

Вступайте в члени цеї Організації, яка визнає принципи самостійності й соборності України та братню любов Українців без огляду на релігію і походження.

Головна Канцелярія у власному домі:
524-526 OLIVE STREET, SCRANTON, PA.

Phone: DIamond 2-0937

1150

Publisher:

“Ukrainska Vilna Hromada v Ameryci”
2965 Carpenter Street, Detroit 12, Mich.
